

250 Ft

A Z-füzetek 89. köteteként jelent meg – még 2001-ben – *Hegedűs Sándor Történelmi miniatúrák* című 7 esszét tartalmazó kötet, amelyben *Eitvo Károlyról* és a tiszaszentlői vérvádrol, a nevezetes francia *Dreyfus-per*ről, *Teleki Pálról*, *Károlyi Mihályról*, *Klebelsberg Károlról*, *Himán Balázsról*, valamint *Szekély Gyuláról* írott esszét rendezte egybe. Jelen gyűjteménye – mely szintén két, és szintén az *Esztendő* folyóiratban közölt esszét foglalja magában – az előbbi kötet szerves folytatása. A jelen történetészával *Tisza Istvánról*, *Prohászka Ottoról*, *Vásárosi Vilmosról*, *Gömbös Gyuláról*, *Bajcsy-Zsilinszky Endréről*, *Mónus Illésről* és *Ságvári Endréről* írt kitérőim nyújtja át az olvasónak.

HEGEDŰS SÁNDOR

Történelmi miniatúrák II.

7 ESSZÉ

Z-füzetek/118

HEGEDŰS SÁNDOR

Történelmi miniatúrák II.

7 ESSZÉ

BUDAPEST

Z-füzetek/118

**Sorozatszerkesztő:
SIMOR ANDRÁS**

**Tipográfia:
DOMJÁN ISTVÁN**

© Hegedűs Sándor

A Z-füzetek 89. köteteként jelent meg – még 2001-ben – *Hegedűs Sándor Történelmi miniatűrök* című 7 esszét tartalmazó kötete, amelyben *Eötvös Károlyról* és a tizsaeszlári vérvádról, a nevezetes francia *Dreyfus-perről*, *Teleki Tálról*, *Károlyi Mihályról*, *Klebelsberg Kunóról*, *Hóman Bálintról*, valamint *Szekfü Gyuláról* írott esszéit rendezte egybe. Jelen gyűjteménye – mely szintén hét, és szintén az *Ezredvég* folyóiratban közzétett esszéjét foglalja magában – az előbbi kötet szerves folytatása. A jeles történész ezúttal *Tisza Istvánról*, *Prohászka Ottóról*, *Vázsonyi Vilmosról*, *Gömbös Gyuláról*, *Bajcsy-Zsilinszky Endréről*, *Mónus Illésről* és *Ságvári Endréről* írt kistanulmányait nyújtja át az olvasónak.

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

A „csóvás ember”

Tisza István politikai pályája

A 19-20. század magyar történelmének egyik legjelentősebb polgári politikusa volt Tisza István, akinek személyét – mint egykor – ma is mitizálja a jobboldali elit. Nagyszabású egyéniségét, kisugárzását nem tagadhatjuk, de a „gyűjtogató, csóvás ember” (ahogyan nagy kortársa és kérlelhetetlen ellenfele, *Ady Endre* jellemezte) negatív hatást tett korára.

Hősünk 1861. április 22-én született Pesten, a Szabadelvű Párt alapítójának, *Tisza Kálmánnak* fiaként. A családból hozta merev protestantizmusát és politikai konzervativizmusát. Egyetemi tanulmányait Németországban kezdte meg, és Budapesten fejezte be.

Amikor Berlinben tanult, már kiteljesedett *Ottó von Bismarck* álma: a sok kisebb-nagyobb fejedelemség Poroszország vezetése alatt egyesült, s immár nem volt akadály annak, hogy a szélesedő egységes nemzeti piac (a legyőzött franciáktól kicsikart 5 milliárd frank hadisarc segítségével) megteremtse a német gazdaság robbanásszerű fejlődésének feltételeit. *Kari Marx* frappáns jellemzését adta a porosz jelenségnek: „parlamenti formákkal szegélyezett, feudális elemekkel kevert, egyszersmind a burzsoáziától már befolyásolt, bürokratikusán megácsolt, rendőrileg őrzött katonai önkényuralom”. A vaskancellár abban látta hazája becsületét, hogy az „tartsa magát távol a demokrácia minden formájától”. Ez a szemlélet vérévé vált Tiszának is.

Politikusunk az 1887-tel kezdődő parlamenti ciklusban lett képviselő, szabadelvű programmal. 27 évesen, 1888. február 3-án tartotta meg „szűzbeszédét” a lótenyésztésről, ám akkor esett át az igazi tűzkeresztségen, amikor 1889. január 19-én a félelmetes vitázóval, *Szilágyi Dezsővel* ütközött meg a véderő kérdésében.

Ebben az időben a hadseregfejlesztés került a vita középpontjába. Tisza pártfogásába vette 1867 egyik vívmányát, a „közös honvédelmet”. Ausztria és Németország ugyanis háborúra készült, s ehhez katonailag meg kellett magát

erősítenie. Bécs a hadsereg feletti egyeduradalomra tört, kiszakítva azt a parlament jogköréből. Mivel ez sértette a magyar érdekeket, az ellenzék támadásba ment át – olykor az agyonbeszélés (obstrukció) eszközével akadályozva meg a *Ferenc Józsefnek* tetsző törvények elfogadását. Tisza az obstrukció leverésére a legdurvább eszközök alkalmazásától sem riadt vissza. Apja, ismerve fia természetét, figyelmeztetett: ennek a felbőszült fakírnak nem szabad kardot adni, mert ész nélkül vagdalózik vele...”

A politikus akkor lépett a porondra, amikor az öröknek hitt Habsburg-birodalom válságba került. A gazdasági nehézségeket (tőkeszegénység, a külföldi gabona dömpingje) társadalmi bonyodalmak tetézték: a nemzetiségek ébredése, az osztályellentétek, a parasztság földéhsége, az osztrák szorítás lazítására irányuló törekvés. Ugyanakkor a nemzetközi helyzet is éleződött. Tisza a diktatúra fokozásában, a demokrácia korlátozásában, a nemzeti-nemzetiségi kérdésben tanúsított hajthatatlanságban, a munkás-parasztmozgalmak szigorú fékentartásában látta a megoldást. Ez a magatartás egyre gyűlöltebbé tette ellenfelei szemében.

A választójog változatlanságát kívánta: „... a nagy demokrácia vége ne legyen a legrosszabbak uralma és a legjobbak szolgasága...” Legrosszabbnak a népi elemek előretörését tartotta. Züllött egyéneknek nevezte a szociáldemokratákat, akik „zavaros” eszméikkel szédítik a proletárságot. Ez utóbbiaknak – mondta – nincs szükségük „megváltó” mozgalomra, mivel az állam a munkás-tőkés viszonyt pártatlanul szabályozza. Ragaszkodott a dualizmushoz, mert ebben látta a magyar szupremácia biztosítékát, ugyanakkor a birodalom vezetését szerette volna Béctől elhódítani. Az egy és oszthatatlan magyar nemzet híve volt, melybe nem fért bele a nemzetiségek polgáriassuk önrendelkezése.

1903. november 3-án Ferenc József kinevezte Tisza Istvánt a magyar rész miniszterelnökévé. Az új kormányfőhöz nagy reményeket fűztek eufóriába esett hívei. *Mikszáth Kálmán* mérsékletre intette őket: „Vigyázat gyerekek! A király Tisza István személyében a liberalizmus utolsó gyertyáját gyújtotta meg.”

A politikus, immár miniszterelnöki minőségben – megérezvén a háború szelét – sietett benyújtani a házszabály-revíziót, mely az obstrukció ellen irányult. Késő esti órákba nyúló „túlórázással” igyekezett letörni a „fontoskodókat”. A súlyos botrány a levegőben lógott. *Thaly Kálmán* az ellenzék nevében kompromisszumot ajánlott, de a kormányfő merevsége megghiúsította a békekötést. A parlament falain kívül is tornyosultak a vészfellegek. 1904 áprilisában kitört a vasutassztrájk, mely megbénította a forgalmat. Tisza, a „rend” embere kegyetlenül leverette a „példátlan kötelességmulasztást”. Ugyancsak az ő számlájára írandó a 33 ember halálát okozó élesdi csendőrsortűz.

Az ellenzéki honatyákkal szembeni sorozatos provokációval csak olajat öntött a tűzre. A képviselők obstrukciós módszereinek letörését – bármely eszközzel – alkotmányosnak tekintette. 1904. november 18-án kijelentette: „Vessünk véget a komédiának!” Jeladás volt mamelukjainak, hogy a házelnök fehér kendővel való intésére egy emberként szavazzák meg a házszabályrevíziót. Ez a cinikus eljárás annyira felbőszítette az ellenzéket, hogy a szó szoros értelmében szétverték a T. Ház berendezését. Ezt látva Tisza ajánlatot tett Bécsnek a parlament feloszlatására. De nem mérte fel kellően az erőviszonyokat. Nem ismerte fel, hogy országszerte terjed a személye elleni hangulat, jóllehet országjárása során sok helyütt közáporral fogadták.

Az 1905 januárjában megtartott választásokon mind pártja, a Szabadelvű Párt, mind ő maga súlyos vereséget szenvedett. Az ellenzék különböző csoportosulásai összefogtak, koalícióra léptek, s egycsapásra véget vetettek a Szabadelvű Párt 30 éves egyeduradalmanak.

A jogszokások értelmében a győztes blokknak kellett volna kormányt alakítania, de

Ferenc József hű tábornokát, *Fejérváry Gézát* állította a kabinet élére (darabont-kormány). Ezt a várományosok sérelmezték. Kezdetben dacoltak az uralkodóval, végül azonban kiegyeztek vele: 1906. április 7-én a király az ellenzéki körökben nagy befolyással rendelkező pénzügyi szaktekintélyt, *Wekerle Sándort* nevezte ki miniszterelnökké. Regnálása 1910-ig tartott. Erre az időre a többfrontos küzdelembe bonyolódó, agráriusok vezette kabinet felemésztette belső tartalékait. Korrodálta a kormányt a nemzetiségek és munkások-parasztok elleni meddő harc, és a Tiszáékkal folytatott állandó párviadal is. Ezalatt a szabadelvű irányzatnak sikerült sorait rendezni és ütöképes erőként fellépni az 1910-es parlamenti választásokon.

Amikor Tisza István kénytelenségből visszavonult, leépítette pártját, s csak a főrendiház munkájában vett részt. Geszti birtokán élt, ahol politikai centrumot hozott létre. Itt szövögette követőivel a jövő terveit, itt készült az elkövetkezendő országgyűlési választásokra. Optimista volt, mert a Wekerle-kormányt képtelennek tartotta arra, hogy hosszabb időre berendezkedjék. Azt is látta, a kabinet népszerűsége csökkent, miután nem váltotta be ígéreteit. Barátait a Társaskör égisze alatt tömörítette, mely jogutódja volt a Szabadelvű Pártnak, s csírája a szerveződő Nemzeti Munkapártnak. És elkövetkezett a várva-várt pillanat. Az 1910-es parlamenti választásokon győzött a Munkapárt, *Khuen-Héderváry Károly* kapott megbízatást a kormányalakításra s ezzel ismét Tisza István került a magyar közélet homlokterébe.

Az 1910-es választásokon a 413 mandátumból 258 jutott a szabadelvűeknek. A kampány természetesen a szokásos volt, a korrupciótól, csalásoktól, erőszaktól, botrányoktól zajos. Ezek kikerülhetetlen kísérőjelenségei voltak a feudális-úri Magyarország hatalmi harcainak. Tisza mit sem tanult a múltból. Újból felerősödött az obstrukció, s a politikus ismét előhozakodott a botrányos házszabály-revízióval, miközben levétette a napirendről a választási törvény megvitatását. Visszatért régi, megrögzött szlogenjéhez: a „műveletlen népség” ne kapjon szavazati jogot, mert arra még éretlen. Valójában az úri elit parlamenti majoritását féltette. A klérust is szekerébe akarta fogni, mivel fontosnak tartotta a vallás politikai szerepét. Mint mondotta: „... erre soha olyan szükség nem volt, mint most, amikor a korszellem a materializmusnak és az istentagadásnak annyira kedvez...”

1912. május 21-én botrányba fulladt az országgyűlés megnyitása. Tisza nem titkolta, hogy pályázik a házelnöki tisztségre, mert úgy gondolta, ebből a pozícióból eredményesebben küzdhet meg a gáncsoskodókkal. Május 22-én törvénytelenül (mivel a Ház nem szavazta meg *Návay Lajos*, a korábbi elnök lemondását) került a parlament élére. A procedúra alatt a rendőrség megszállta a környéket, a Házból pedig minden fegyverként használható tárgyat eltávolítottak. Az ellenzék tiltakozásul kivonult, és a mamelukok házelnökké választották Tisza Istvánt. Felénél kevesebb honatya voksolt a pártvezérre, hiányzott tehát az abszolút többség, ám ez az „apróság” nem zavarta a munkapárti képviselőket.

A proletárság május 23-án nagy tüntetéssel fejezte ki elégedetlenségét („vérvörös csütörtök”). Hat halott és több száz sebesült esett áldozatul a karhatalom brutalitásának. Amikor felhívták Tisza figyelmét a vérengzésre, szenvtelenül kijelentette: „Folytatjuk a munkát. Nem vagyunk hisztériás vénasszonyok.” A felújított véderővita az ellenzék dühödt ellenállásába ütközött, mígnem a házelnök rendőri karhatalom igénybevételével kivezettette a teremből az opponáló képviselőket. Tumultuózus jelenetek után a kormánypárti honatyák magukra maradtak és megszavazták a véderőtörvényt. A helyzet annyira elmérgesedett, hogy *Kovács Gyula* ellenzéki honatya rálőtt Tiszára, aki bebetonozott cövekként fogadta az őt kikerülő golyókat. A házelnök, hogy kiengesztelje ellenlábait, benyújtotta választójogi tervezetét, mely valamelyest kiszélesítette a szavazók táborát. Az úri osztályok 24, a dolgozók 30 éves kortól

küldhették képviselőket a parlamentbe, amennyiben 2 éves egyhelybenlakást, legalább 6 elemi iskolai végzettséget és adófizetést tudtak igazolni. Ezekkel a feltételekkel az egyszerűbb emberek millióit rekesztették ki e fontos demokratikus jog gyakorlásából.

Lukács Lászlót, a panamista miniszterelnököt időközben az ellenzék megbuktatta. 1913. június 7-én Ferenc József Tisza Istvánt nevezte ki kormányfővé, mert lojális és erős államvezetőre volt szüksége. A politikus június 12-én ismertette a parlamentben programját: változatlanosság a közéletben, a belső rend konszolidációja, a dualizmus fenntartása, a merkantilok (ipari-banktőke és az ezzel összefonódott nagybirtok) hatalmának megóvása.

Előléptetése baljóslatú jelek jegyében történt. Az antanthatalmak készülődtek a német imperializmus megzabolozására, kibontakoztak a balkáni háborúk (az első világháború prológusa), a belső ellenzék töredékei egyesültek, a társadalmi-nemzetiségi viszályok nem jutottak nyugvópontra. Tisza küldetése volt mindezekben a fenyegetéseken úrrá lenni. Ráadásul egyre aggasztóbbak lettek Oroszország balkáni aspirációi. Tisza nem tűrt eltolódást a déli szomszédok egyensúlyában: „aki ilyet előidéz, velünk gyűlik meg a baja”. Mindazonáltal semmi jele nem mutatkozott annak, hogy *II. Miklós* megrettent volna a magyar kormányfő mutatójától. Tisza olyan látszatot akart kelteni, mintha a balkáni népek függetlenségét féltené az orosz terjeszkedéstől.

Kétségtelenül megérezte a közelgő nagy leszámolás szelét, és külpolitikai lépésekkel próbálkozott a Monarchia helyzetének megszilárdítására. Ennek középpontjában a románokkal való megegyezés állt. Nem született azonban megállapodás, mert a magyar miniszterelnök képtelen volt kompromisszumokra, s erre *Joan J. C. Brătianu* román miniszterelnök most már Pétervárra támaszkodva akarta országa pozícióit megerősíteni. Még Bécs is hiába igyekezett rávenni Budapestet a mindkét fél számára elfogadható engedményekre, a kívánt megegyezés nem jött létre.

A Tiszát védő történelmi irodalom mindent megtett, hogy mentesse az I. világháború kitörésével kapcsolatos magatartását. Nincs itt másról szó, mint a militáns elit felelősség-elhárításáról. Úgy tüntetik fel, mintha Tisza ellenezte volna a hadba lépést, és békés eszközökkel kívánta volna elérni a válság megoldását. A tények nem erről tanúskodnak. A kormányfő igenis készült a nagy összecsapásra. Ezt a célt szolgálta az általa annyira erőltetett véderőjavaslat, a románok, a horvátok és a bolgárok megnyerésére irányuló számos kísérlete. Az ugyan tagadhatatlan, hogy vita bontakozott ki Tisza és a bécsi udvar között a szarajevói merénylet után (1914. június 28.), mert Ferenc József a trónörökös meggyilkolását alkalmas *casus bellinek* tartotta a szerbek lerohanására. Tisza azonban még nem látta erre eléggé érettnek a helyzetet. Számolt ugyanis azzal, hogy Románia háttámadja a Monarchiát, továbbá rendezésre várt a bolgárokhoz fűződő viszony is. A különböző megbeszélések *Leopold Berchtold* birodalmi külügyminiszterrel nem hozták közelebb egymáshoz az eltérő véleményeket. Tisza kijelentette, hogy csak akkor hajlandó beleegyezni a hadüzenetbe, ha Belgrád visszautasítana minden követelést. Ám kikötötte, hogy Szerbiát nem szabad integrálni a Monarchiába, mert ezzel létrejönne a magyarokat gyengítő szláv túlsúly. Makacskodott, sőt lemondással fenyegetőzött, de mielőtt kenyértörésre került volna a sor, július 8-án táviratot kapott Bécsből: Németország sürgeti a háborút (most vagy soha!), s nem értené a Monarchia tétovázását. Július 14-én pedig találkozott *Tschirsky-Bögendorff* német követtel, akinek sikerült meggyőznie, hogy a nemzetközi helyzet pillanatnyilag a központi hatalmaknak kedvez, de a huzavona megváltoztathatja az erőviszonyokat az antant javára. Így aztán július 14-én Berchtold jelenthette Ferenc Józsefnek: megszűntek a nézetkülönbségek. A sors ironiája, hogy Bécs kész volt enyhíteni a Szerbiának küldendő ultimátumot, de most már Tisza ragaszkodott a

kemény hangvételhez: *Bereczky Albert* sorait idézzük: „... nagyon elhibázottnak tartom ezt a buzgó igyekezetét, mellyel egyesek – túllőve a célon – a háborút Tisza akarata ellenére, mások ügyetlensége által előidézettnek akarják feltüntetni...”

A magyar kormányfő immár elfogadta a háborút, mint egyetlen „lehetséges és ésszerű lépést...” Érvelése szerint az ország földrajzi fekvése arra kényszeríti a Monarchiát, hogy fokozottabb harckészséggel álljon ellent a „romboló hatalmaknak”. Kijelentette: „Felemelt fővel mondhatjuk azt, hogy ezt a háborút nem provokáltuk, hogy ezt a háborút fel sem idéztük, hogy harcolnunk kell és harcolni fogunk erőnk végső megfeszítéséig, de egy olyan háborúban, amelyet mások gonosz szenvedélyei idéztek fel ránk.” Mindez szemfényvesztés, mert köztudott dolog, a hadbalépést a Monarchia kezdeményezte. A szarajevói merénylet bonyodalmaival diplomáciai úton rendezni lehetett volna. Nemcsak külpolitikai okok motiválták Tiszát, hanem belpolitikaiak is: „Vajon nem állunk-e közelebb egymáshoz párt-felekezeti-osztály és nemzetiségi különbség nélkül?” *Wlassics Gyulának* írta 1914. szeptember 18-án: „Légy róla meggyőződve, hogy amilyen nehéz szívvel határoztam el magamat a háborús felelősségben való osztozásra, éppen olyan erős bennem az elhatározás, csüggedés és habozás nélkül szívósan állni végig azt az óriási harcot...” Döntését annyira komolyan vette, hogy *IV. Károly* különbéke kísérleteinek ő lett a legfőbb ellenzője. Más kérdés, hogy igyekezett magáról minden felelősséget elhárítani, amikor 1918-ban az őt megölni készülő katonák vádjaira reagált: „Én éppúgy sajnálom, mint önök ezt a borzasztó katasztrófát, ami az országra szakadt, de ha jobban lennének informálva, nem vádolnának engem.”

A Szerbiának küldött hadüzenettel a kormány háborús kabinetévé vált. Rendkívüli intézkedések egész sorával akarta elejét venni minden „honvédelmi erőfeszítést” gyengítő megmozdulásnak.

Tisza optimista volt, ám az események nem kedve szerint alakultak. Szerbiában *Oskar Potiorek* tábornagy megalázó vereséget szenvedett, az oroszok a vártnál hamarabb mozgósítottak, Nyugaton pedig a „villámháború” csakhamar állóháborúvá változott. 1915. május 6-án Olaszország, 1916. augusztus 27-én Románia – az antant oldalán – belépett a hadviselők sorába. Délen az Isonzó térségében és Lengyelországban nagy erőket lekötő és felemészítő lövészárkok-csatározásokban néztek egymással farkasszem a különböző nemzetiségű katonák. A hosszú háborút a Monarchia nem bírta: egyre súlyosabb ellátási zavarok keletkeztek mind a frontokon, mind a hátszágban.

Egy öttagú munkáscsalád élelmezési költségeinek indexe, (1913-at 100-nak véve) az alábbiak szerint alakult:

1915: 215,9
1916: 325,8

Ugyanez idő alatt a bérek átlagosan csak 50%-kal emelkedtek.

1915-től megszűnt a kezdeti hurráhangulat, megbomlott a nemzeti egység és szaporodtak az antimilitarista megmozdulások. Az ellenzék egyre hevesebben követelte Tisza István lemondását.

1916. november 21-én, 68 évi uralkodás után, meghalt Ferenc József. Utódja a gyenge *IV. Károly* lett, aki – a forradalom megelőzése a birodalom megmentése érdekében – demokratikus és nemzetiségi reformokat akart bevezetni. Ugyanakkor puhatolózni kezdett az antantnál egy különbéke-megállapodás lehetősége iránt. Tisza István – úgyszintén a forradalom megelőzése és a birodalom megmentése érdekében – kategorikusan ellenezte a király elgondolását. *IV. Károly* végül belátta, hogy a magyar

kormányfő nem partner tervei kivitelezésében, ezért elhatározta menesztését: „Tisza nekem nemigen tetszik, már nem felel meg nekem [...] elfelejtem és keresek egy másikat...” Am Bécs egyelőre mégis kitartott a miniszterelnök mellett, mert az uralkodó elit ragaszkodott hozzá. 1917. május 23-án azonban bekövetkezett várva-várt leváltása.

A bukott politikus elveszítette bársonyszékét, de korántsem vonult vissza. A Munkapárt élén folytatta áldatlan tevékenységét. Rossz szelleme maradt a magyar nagytőkének és nagybirtoknak, befolyásával megakadályozta az értelmes engedmények realizálását. Mindvégig megrögzött ellenzője maradt a demokratikus szabadságjogok kiszélesítésének, a választójogi reformnak, de a dualista Monarchia szövetségi állammá való átalakításának is.

Utódja előbb a betegeskedő *Esterházy Móric*, majd a tapasztalt *Wekerle Sándor* lett.

Tisza ekkor egy teátrális gesztussal hívta fel magára a figyelmet. Kiment a román frontra, a 2. huszárezred élére, ám alig néhány nap múlva ezredét tartalékba helyezték. Joggal nevezte az exminiszterelnököt *Vázsonyi Vilmos* „reklámezredesnek”.

A „harctérről” gyakran jött haza, hogy pártja élén továbbra is beleszóljon a politikába. A „halálos” veszedelemnek kitett Tisza így írt az aggódó gróf Bethlen Pálnénak: „Becsés bőröm kímélése? [...] Hát nem vagyunk mindig, mindenütt porszemek a gondviselés kezében? [...] Meglehet, hogy ezzel kerülöm el valami züllött, vagy fanatizált ember merényletét.” Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy nemcsak Kovács Gyula képviselő kísérelte meg elnémítani, hanem a frontról való visszatérésekor egy kiábrándult huszártiszt is rásütötte fegyverét, melynek golyója ezúttal is célt tévesztett. 1918. október 16-án pedig egy ifjú forradalmár, *Lékai János* lőtt volna rá, ha fegyvere nem mond csütörtököt. Mindez elmélyítette Tisza hitét a predesztinációban.

1918 szeptemberében az uralkodó, mint *homo regiust*, Tiszát Szarajevóba küldte – a délszláv szeparatista mozgalom erősödését megakadályozandó. Rövid tárgyalás után, amelyen Tisza ismét abszolút kompromisszum-képtelenségét bizonyította, a horvátok egyszerűen faképnél hagyták a konok politikust. IV. Károly nemzetiségi manifesztuma amúgy is elkésett, hiszen a Monarchia határai között élő népek már a kiválás mellett döntöttek. A volt kormányfő megrögzöttségére jellemző, hogy még akkor is ragaszkodott az integer Magyarországhoz, amikor a birodalom az összeomlás küszöbére érkezett.

Károlyi Mihály a parlamentben figyelmeztette a militarista elitet: a háborút elveszítettük, nehogy a békét is elveszítsük! Az ország hangos volt a béke, a függetlenség és a demokrácia követelésétől, de Tisza még mindig túlhaladott politikáját próbálta ráerőszakolni a Házra.

Csak a hadiesemények immár katasztrofális alakulása nyitotta végre fel az ő szemét is. Október 17-én elismerte a parlamentben, hogy „a háborút elveszítettük”. Ez a bejelentés az ő szájából bombarobbanásként hatott. Utolsó szereplése alkalmával, október 28-án (három nappal az őszirózsás forradalom kitörése előtt!) kijelentette: „Egyesüljünk és segítsünk a kormánynak, mert meg kell menteni az országot egy forradalmi paródia megpróbáltatásaitól.”

Október 31-én Károlyiék, a munkások, parasztok, kisemberek és katonák segítségével átvették a hatalmat.

Tisza még megérte a revolúció első óráit, de ugyanezen az éjszakán frontot megjárt, elkeseredett katonák behatoltak Hermina úti villájába és rövid szóváltás után agyonlőtték.

A történelem egyszerre végzett a dualizmussal és annak legfőbb képviselőjével.

EZREDVÉG, 2003. augusztus-szeptember

Az „ékes szavú, tudós püspök”

Prohászka Ottokárról

„Székesfehérvár ékes szavú, tudós püspöke [...] nem fél az újításoktól. Az a hite, hogy modern időkben modern legyen még a mennybéli üdvösség is.”

(Ady Endre)

Prohászka Ottokár a megújhódó, „modern” katolicizmus, majd később az ellenforradalmi keresztény-nemzeti kurzus „lángoszlopa” volt. Kétségtelen katartikus egyénisége, sokoldalúsága, felkészültsége, milliók szívét megdobogtató igehirdetései a fasisztoid Horthy-rendszer ideológiai és szakrális életének középpontjába állították. Szent megszállott volt? Vagy csak egyháza létét, jövőjét féltő püspök, aki jó érzékkel fogta fel, mit kell tennie, hogy a krisztianizmus ne csak felszínen maradjon, hanem tekintélyét növelve irányt szabjon a huszadik század kataklizmája közepette? Mindez ma is vita tárgya.

Tudósnak nevezték, de valójában nem volt az. Kora tudományos vívmányait megnyergelve misztifikálni igyekezett a reáliákat, míg a miszticizmust át- meg átszötte az immár megvétózhatatlan földi ismeretekkel. Így aztán a materializmus és az idealizmus „vegyesházasságával” kilépett az egyházi dogmatika és konzervativizmus szorításából.

Filozófusnak minősítették, pedig az sem volt. Nem hozott létre iskolát, de tanulmányozva a nyugati (olasz, francia, német) teológusok és bölcselek értekezéseit, belőlük merített „rendszerének” építkezésekor.

„Aranyszájú” szónok volt, jóllehet szlovákos akcentusa átszüremlett szenvedélyes savonarolai prédikációin. Dolgozatai magukon viselték a barokk stílus túlzásfóltságát és dagályosságát. Ezek sejtelmességét összhangba tudta hozni céltudatos mondanivalója racionális elemeivel.

A rendkívül fáradhatatlan és termékeny Prohászka klerikális műveit 25 kötetben adták ki. Ezzel írásait és szónoklatait átörökítették az utókor számára, lenyomatát adva egy gondolkodó főpap szellemi teljesítményének.

Az első lépések

Prohászka Ottokár 1858. október 10-én született az akkor még felvidéki (ma szlovákiai) Nyitrán. Apja, Prohászka Domokos cseh-német származású, magyarul alig tudó tisztviselő. A szülők, gyakorló katolikusok lévén mély vallásos szellemben

nevelték három gyermeküket. Nem gondoltak arra, hogy Ottokár egyházi pályára lép, noha a családban visszamenőleg sok pap volt. Ám a nyitrai piaristák, majd a kalocsai jezsuiták, végül az esztergomi középiskola (ahol érettségizett) hatására eljegyezte magát a hivatásos hitélettel. Visszavonhatatlanul kialakult benne a pasztörizálás vágya: „Lángoló szívvel kívánlak keresni, Istenem...”

Tanulmányait kitüntetéssel végezte. Az esztergomi szeminárium rektora *Simor János* hercegprímás figyelmébe ajánlotta a tehetséges fiút, aki Rómába küldte a Collegium Germanicum et Hungaricumba. Itt elmélyedhetett a filozófiai és teológiai ismeretekben. A római Gregorián-egyetemen, a patinás, tizenhatodik században alapított keresztény-jezsuita intézmény a világegyház egyik leghíresebb iskolájának számított. Aszkézisbe hajló fegyelem mellett beavatást nyert a hittudomány „titkaiba”. A fiatalember 1875-1882 között élt a Collegium ódon falai között. Kiváló eredményeket tanúsító bizonyítványt kapott, s 1878-ban a bölcsészet, majd 1882-ben a teológia doktora lett.

Ekkor visszatért Esztergomba. A papi szeminárium teológia tanárává nevezték ki, 1890-ben pedig az iskola spirituálisává, lelki felügyelőjévé léptették elő.

1904-ig, tehát 22 évig tanított a prímási székhelyen. Ám Róma után Esztergomot egyre szűkebbnek érezte, ambíciói túlnőttek a Duna-parti kisváros határain. Boldog és elégedett volt, amikor 1904 márciusában oktatói megbízást kapott a budapesti egyetem hittudományi karán. Életében sorsdöntő változást hozott, hogy 1905 karácsonyán X. *Plusz* pápa Székesfehérvár püspökévé szentelte. Ezzel a magas főpapi kinevezéssel helyzete és lehetőségei új dimenziót kaptak.

A teológus

A mindenre nyitott és sokrétű érdeklődést mutató ifjú már Rómában kezdett megismerkedni a különböző teológiai és filozófiai irányzatokkal. A francia felvilágosodás, a tudományok gyors ütemű fejlődése, a liberalizmus és a marxizmus hatására a hittannal foglalkozó atyák némelyike belátta: az egyházi tézisek mozdatlansága alááshatja a valláselmélet alapjait. Vallották: bizonyos (a lényegét nem igazán érintő) korrekciók alkalmazása elkerülhetetlen, hogy az „épület” fennmaradhasson.

Prohászka nem kérdőjelezte meg a kanonizált alapdogmákat, de támogatott minden olyan eszmeáramlatot, mely – reményei szerint – kiszabadíthatja a teológiát a skolasztika megkövesedett rabságából, biztosítva ezzel a vallási tételek megújítását. Már itthon meghirdette az *aggiornamentot*, az egyház korszerűsítését. Nem tagadható a német kultúrharc (*Kulturkampf*) befolyása, amikor is a papság harcot folytatott *Otto von Bismarck* kancellár ellen, aki a klérus világi hatalmának gyengítésére törekedett. De kimutatható *Görres*, *Hoffbauer*, *Rauscher*, *Rosmini*, *Mansoni* kisugárzása is. Nem kevésbé figyelt fel *Steiner Fülöp* fehérvári püspök tevékenységére, aki a Szent István Társulat 1887-es programadó beszédében a tudomány és vallás neotomista összeegyeztetését jelölte meg fontos feladatul.

Az esztergomi papnevelde fiatal tanárának újító vállalkozása mindenképpen bátor tett volt, hiszen a honi katolicizmus vezetői görcsösen ragaszkodtak a szent könyvek betűihez. Mint minden maradi irányzat reprezentánsai, ők is féltették az egyház jövőjét a reformoktól.

Itthon tehát Prohászka Ottokár egyik úttörője lett a modern tudományok iránti egyházi viszony felülvizsgálatának. Nem a természettudományok „kirekesztésére”

törekedett, hanem a természettudományokkal akarta igazolni a teológia alapelveit. A vallás szolgálatába kívánta állítani a tudományok korszakos eredményeit: a világon minden materiális és spirituális része az időben-térben parttalan égi akaratnak. Végző konklúziója: „Minden Istentől való, a tudomány, az értelem is.” Hitte, hogy a természet a Mindenható gondolatainak kifejezése. *Henri Bergson* nyomán vallotta: „Istent nem fogadhatom el mint tisztára transzcendens valamit, hanem mint a világot és létet átjáró, végre is immanens valóságot.” Jól összebékítő felfogása volt, miszerint aki nagy felfedezéseket tesz, az nem az Úr ellen cselekszik, hanem őérte. „Egyetlen egy isteni gondolatnak potencialitásában benne volt a világ, s most kifejlik belőle aktusokban, mint magban a fa.” Elítéli a marxizmust, amely tagad minden túlvilágiságot, isteni eredetet és miszticizmust. Ezt földhözragadt egyoldalúságnak tartotta. A természet-tudományt a teológia előcsarnokába helyezte, hogy „állítsa fel az Úr eszményeinek kifejezéseit”.

Elfogadta a bergsoni intuicionizmust, mely az üdvösség eszközét nem a megismerésben látja, hanem abban, hogy megérzéssel le kell rombolni a „tudomány immanens korlátait”. Vagyis, nem az értelemnek kell az életet irányítania, hanem az akaratnak, amelyet Jézus utáni vágyak nevez.

A *Modern katolicizmus* című tanulmányában ezt írja: halljuk, a csillagászt megfosztotta Istent lakóhelyétől, az energia megmaradásának törvénye a semmiből volt teremtésnek lehetetlenségét hirdeti, hogy a Föld nem a világegyetem központja, hogy nincsen áthidalhatatlan úr az ember és állat között. Össze kell kötni a természetet a természetfeletti világgal. Vigyük át a tudomány eredményeit transzcendentális életünk szférájába. Ezzel gazdagítjuk lelki világunkat, és közelebb jutunk Isten szándékainak megismeréséhez. A tudomány vívmányai csupán a felület, mélyebbre kell ásunk ahhoz, hogy eljussunk a szellemhez. A természet Isten remekműve, az égi okság mindennek a kezdete és célja. Ám az abszolút beteljesedés titok marad. Prohászka ezekbe a sejtelmes, valójában semmitmondó, megfoghatatlan sztereotípiákba rejtette tehetetlenségét és tanácstalanságát a tudományok megcáfolhatatlan érveivel szemben. A szellem birodalmába való menekülése felmentette, hogy a konkrét, objektív bizonyítékok ellenében kikezdhetetlen argumentációval vegye fel a harcot. Ha mindennek Isten az igazolása és cáfolása, akkor a tudományok kézzelfogható eredményei a másodlagosság, az okozat szerepkörére szorulhatnak vissza.

Prohászka bírálta *Nietzsche* öntudatlanságát, *Schopenhauer* pesszimizmusát, *Ibsen* sötétségét, *Björnson* terméketlenségét, *Hauptmann* meghasonlottságát, *Kant* szubjektív idealizmusát. Úgy vélte, mindezek nem az örök ideálokat keresik. Elutasította *Kant* és *Laplace* nebuláris (ösköd) elméletét is, mely ellentmond a teremtés biblikus felfogásának, s természetesen vitába szállt a darwinizmussal is – nem lehet a célszerű fejlődést felcserélni a létért folyó küzdelemmel. Képtelenség, írta, hogy az emberi test evolúció eredménye, míg a lélek isteni ihletésű. (Megjegyzendő: II. János Pál enciklikája már nem tagadja a test állati, illetve a lélek isteni eredetét.) Prohászka úgy vélte, hogy a test és a lélek elválaszthatatlan. „Az emberi test addig fejlődött, amíg alkalmassá vált a lélek hordozására, ehhez Isten teremtette a lelket.”

Prohászka buzgólkodása közben meghalt a toleráns *XIII. Leó* pápa. Helyére a konzervatív integralizmus szigorú képviselője, *X. Piusz* lépett. Az új egyházfő nem tűrte Prohászka „kicsapongásait”, ezért néhány (az egyház tanítását, szerinte kompromittáló) könyvét indexre tette. Betiltotta *Az intellektualizmus túlhajtásai*, a *Modern katolicizmus* és a *Több békességet* című műveit. Ez részben a szélsőségesen dogmatikus, ultramontán magyar püspökök intrikájának következménye volt. Prohászka meghajolt a vatikáni döntés előtt, de megjegyezte: „Én a magam részéről tudom, hogy az egyházi tant soha, sehol nem tagadtam.” Mindenesetre kiengesztelő

látogatást tett a vilákkatolicizmus fejénél.

A politikus

Prohászka Ottokár korántsem húzódott meg a teológia sáncai mögött. Világosan látta, hogy nemcsak a természettudományok, s nemcsak az antikapitalista és antikerikális mozgalmak fenyegetik az egyház presztízsét. A közélet színterére lépett. Ezzel viszont egyértelműen fölfedte politikai hovatartozását s elméleti tevékenységének valódi osztálygyökereit.

Az 1867-es kiegyezést követő új viszonyok kedvezően hatottak a tőkés rend kibontakozására, fellendülésére. A klasszikus kapitalizmus rövid szakasz után Magyarországon is láthatókká és érezhetőkké váltak az imperializmus jelei, tendenciái. E jelenségekkel óhatatlanul együtt járt a társadalmi ellentétek kiéleződése. Akárcsak Nyugat-Európában, nálunk is fellángoltak a munkás- és parasztmozgalmak, valamint nemzetiségi szervezkedések. A nagytőkés-nagy-birtokos érdekeket fenyegető „kilengések” iránt a fennálló rendszert féltő egyházak sem maradtak közömbösek. A papság konzervatív erői a régi feudális módszerekkel igyekeztek fogságban tartani a lelkeket, ám – amint láttuk – kibontakozott mellettük egy reformirányzat is, amely korszerűsíteni akarta a klérus magatartását, a kialakult új körülmények közepette.

Ennek a reformirányzatnak lett a vezéralakja Prohászka Ottokár. Ő nemcsak a természettudományokat iparkodott az egyház szekerébe fogni, szolgálólányává tenni, hanem a munkásmozgalomba való behatolással a diadalmasan előretörő marxizmus „méregfogát” is ki akarta húzni. A marxi szociáldemokratizmussal szemben a keresztényszocializmust kínálta fel alternatívaként.

Mindez XIII. Leó pápa 1891-ben közzétett enciklikáján (*Rerum novarum*) alapult, mely a munkásság elégedetlenségében rejlő veszélyeket felismerve szociálpolitikai ajánlásokat dolgozott ki. Prohászka volt az első, aki lefordította a Vatikán pástorlevelét, s Magyarországon „felkarolta” a munkásság és parasztság gondjait. Ugyanakkor fokozta harcát a liberalizmus ellen, és ezt is a maga módján tette. Szemben az egyház maradi szárnyával, elhatárolódott a hűbériségtől, és hatékonyabban simult a kapitalizmus adta feltételekhez. Felismerte ugyanis, hogy munkásmozgalom elleni sikeres harc csakis mozgalmi szervezkedéssel vívható meg. Utat kellett találni a néphez, s ennek az a legjobb eszköze, ha azt egyház képviselői populista módszereket alkalmaznak. E céllal alapította meg 1888-ban az Esztergomi Katolikus Legényegyletet, és tevőlegesen részt vett az egész országra kiterjedő Zichy Nándor-féle Katolikus Néppárt létrehozásában. 1896-ban néppárti programmal indult a vágrécsei kerület képviselői mandátumáért, de vereséget szenvedett. Ez 24 évre visszatartotta a hasonló kísérletezésektől.

Miután a Néppárt nem jutott érdemleges tömegbefolyáshoz, a keresztényszocialista szárny különvált. 1903-ban agitációt indítottak főleg a munkások között. Létrehozták a „sárga” szakszervezeteket. 1907-ben megalakították a Keresztényszocialista Pártot, melynek ideológiája a krisztusi eszmeiség, az osztályharc elvetése, a magántulajdon tisztelete és a súlyos társadalmi egyenlőtlenségek békés úton történő „kiegyenlítése” volt. Ám ez a párt is megbukott, ezért tiszavirág életűnek bizonyult. A századforduló után sorra születtek a különböző egyházi tömörülések: a Mária-kongregáció, a katolikus legényegyletek, a katolikus sajtószövetség, a katolikus szövetkezetek. E csoportosulások összefogására hívták életre 1908-ban a Katolikus Népszövetséget, mely a háború előtt (1914) már 300 ezer tagot számlált.

Prohászkanak, a marxizmus és liberalizmus mellett az akkor szárnyát bontogató

polgári radikalizmussal is meg kellett küzdenie.

Ady Endre – még Nagyváradon – elsőnek ismerte fel Prohászka sanda terveit: „Nem fogunk a Vészi Józsefek hibájába esni, és nem fogjuk kivételes nagy embernek deklarálni Prohászka Ottokárt csak azért, mert merészebbnek és intellektusban gazdagabbnak látszik, mint a többi fegyverese az *ecclesia militans*nak.” Ady pontosan érzekelte a püspök család céljait: „Hát nem méltóztatnak látni, hogy az Ehrhardtok, Prohászkaék a jövő klerikalizmusának az előkészítői? A klerikalizmusnak örök célja az emberiség nyűgökben tartása.” Mint mondta: a korral haladnia kell, s újszerű fegyverekkel hadakozik, mert nem lehet ma már kízókamrákkal boldogulni. „Modern időkben modern legyen még a mennybéli üdvösség is.”

Prohászka természetesen legfőbb ellenségének a marxizmust tekintette, de ez – a munkásság megtévesztése érdekében – távolról sem akadályozta meg abban, hogy marxi terminológiával szerelje le a tudományos szocializmust (munkamegosztási viszonyok, termelési mód, társadalmi alakulat, osztály, osztályharc). E szak kifejezéseket átértelmezte, és a maga módján használta fel.

Nagy teret szentelt a munka társadalomfilozófiai kérdéseinek. Ő a munkát a kultúra szinonimájaként kezelte. Azt gondolta, a világ a megtermelt javak igazságosabb elosztása felé halad. És ez nem az osztályharc eredménye, hanem a munka spirituális természetének egyenes következménye. Megjegyzendő persze, hogy az „igazságosabb elosztás” alatt nem a kizsákmányolás felszámolását, hanem a némileg megemelt javadalmazást értette. (Sehol, soha nem kérdőjelezte meg a tőke létjogosultságát.) Arról nem szólt, hogy a munka milyen történelmi szerepet játszott az emberré válásban, s arról sem, hogy milyen jellegű viszonyba léptek egymással az emberek a termelés folyamatában. Statikusan kezeli a munkát, nem fed fel hatását az osztály- és tulajdonviszonyok aspektusából. Nála ez esetben nem közgazdasági-társadalmi fogalomról van szó, hanem inkább egy olyan éteri jelenségről, mely Isten megközelítésére szolgál.

A hajtóerőt az etikai normákban látja. „Jézus irányt adott, utat mutatott egy lehető legjobb, legméltányosabb társadalmi állapot megteremtésére.” E földi létet ideiglenesnek tekinti, hiszen ezt felváltja majd a túlvilági „állapot” örökkévalósága. Megfoghatatlan erkölcsi mértéket állít, anélkül, hogy konkrét tartalmat adna a jézusi útnak és iránynak. Úgy véli, nem Isten akarata, hogy a gazdagok kirabolják a szegényeket, mert a krisztusi jogrend szerint minden ember testvér és a keresztényi egyenjogúság letéteményese. Mint mondja, amíg a szociáldemokraták el akarják törölni a magántulajdont, ők Isten felé fordulnak. A gyengék tömörüljenek szövetkezetekbe, tanácsolja, tőkés és munkás dolgozzon vállvetve. A jólétnél pedig fontosabb a vallásosság, mert ez a kegyelmi helyzet, az emberré válás kiteljesedése. Harc helyett együttműködést ajánl. Akárcsak Mussolini országában, nálunk is a munkástőkés korporációk oldják fel a társadalmi ellentmondásokat.

Ez az egész ájtatos koncepció világosan feltárja Prohászka szociálpolitikai felfogását, céljainak nagyon is profán jellegét.

Az első világháború kitörése nem rendítette meg a püspököt. Úgy vélte, ennek a „földrengésnek” erkölcsnemesítő hatása lesz. Mint következetes rasszista, a nagy összecsapásban (ahogy később *Hitler*) ő is fajok küzdelmét látta, melyből az erősebbnek kell győztesen kikerülnie. Kiindulva abból a téveszméből, miszerint ez a „honvédő” háború össznemzeti érdek, hitt az antagonizmusokat kiiktató, nemzeti összeborulásban. Eleinte az isteni szándékot akarta összeegyeztetni a háborúval, de 1916 után hangulata megváltozott. Látnia kellett ugyanis a harcoló katonák körében a fásultság, kiábrándultság, a szociális elégedetlenség jeleit. 1917-ben a nemzeti felbuzdulást felváltotta a fennálló rend megdöntésének elementáris szándéka. Ez egyre

jobban nyugtalanította Prohászka. Féltette a magyar úri osztály hatalmát, ezért megelőző gesztusokat sürgetett a kormányférfiaknál. Már korábban, majd a Magyar Gazdaszövetség 1916-os közgyűlésén is javasolta a hadbavonultak, illetve hozzátartozóik földhöz juttatását. Elképzelései nem érintették a nagybirtokrendszer struktúráját, csupán haszonbérletek kialakítására gondolt. Ám az uralkodó elit és a főpapság megbotránkozva vetette el Prohászka „forradalmi” indítványát.

Miután 1917-ben XV. *Benedek* pápa a pacifizmus útjára lépett, a magyar püspök is a háború mielőbbi befejezésének híve lett. Félelme azonban nem a kivérzett nép, hanem a jobboldali radikalizmus felé sodorta. Ez teremtette meg a szubjektív feltételeit annak, hogy az 1919 utáni ellenforradalmi rendszer főideológusává váljék.

Az őszirózsás forradalom 1918 októberében nem érte váratlanul. A jövőtől való rettegése váteszi erővel rajzolta lelki szemei elé a mindent felforgató „káoszt”. Első megnyilatkozásai ellentmondásosak voltak. 1918. november 2-ai körlevelében a Nemzeti Tanácshoz való csatlakozásra szólított, mert számára ez az intézmény testesítette meg akkor a békét és a nyugalmat. Nagyra becsülte *Károlyi Mihály* és társai erőfeszítéseit, amelyek a nemzeti függetlenség kivívására irányultak, s örömmel üdvözölte a fegyverszünet megkötését is. Ugyanakkor azonban *Gömbös Gyula* társaságát kereste, és tagja lett a szélsőjobboldali MOVE-nak.

A Tanácsköztársaság idején – miközben az egyházak szembefordultak a munkásosztály e forradalmi kísérletével – Prohászka várakozó álláspontra helyezkedett. A hatóságok nem bíztak benne, háziőrizetbe vették, de a főpap továbbra is a proletárdiktatúra tudomásul vételének álláspontját vallotta. Tette ezt azért, mert hosszú távon számolt a munkáshatalommal, ám júliusban, amikor már jelentkeztek a súlyos válságjelei, magatartása megváltozott. A szocialista forradalmat akkor már káros kitérőnek tartotta, és azt sürgette, hogy az országot mielőbb helyezték keresztény-nemzeti alapokra.

A forradalmak után

Az ellenforradalom felülkerekedésekor azonnal bekapcsolódott a politikai életbe, természetesen a reakciós ereiket támogatandó, 1919. augusztus 17-ei körlevele világosan megmutatta Prohászka Ottokár helyét és igazi arcát.

A dokumentum hangsúlyozta, hogy 1919. március 21-től egy közpusztító, garázdálkodó társaság került hatalomra, mely jórészt zsidó-orosz hatásokat közvetített. Kiállt a vezetők szigorú megbüntetése mellett, de az ártatlan munkások és parasztok iránt kíméletet javasolt. „Tiltakozott” a vendetta ellen.

A forradalmakat (immár az őszirózsásat is) „piszkos tüzeknek” és „állati motívumoknak” bélyegezte. 1918-1919-et elítélő szavai őszinték, de a fehérterrorra vonatkozó megjegyzéseit nem szabad komolyan venni, hiszen a „szigorú” bírálat leple alatt megáldotta a hadsereg fegyvereit. A nemzeti önállóság biztosítékát látta *Horthy Miklós* fővezér katonai testületében. Tehetségéből és képmutatásából még vallási ideológia összetákolására is tellett: „... az evangélium a szeretet és a béke, de olyan szeretet, mely tüzet hozott a földre s a tűz mellé kardot és korbácsot...” Ezzel a maga részéről is elhárította a valláserkölcsei akadályokat a fehérterroristák megtorló tömegmészárlásai előtt.

Ezek után arról beszél, hogy 1919 azért következett be, mert a társadalom elkereszténytelenedett. Vissza kell tehát terelni az akolba az eltévelyedett bárányokat.

Kétségtelen, hogy népszerűsége tett szert a katolikus intelligencia körében, de a

politikai életben nem játszott meghatározó szerepet. Az ellenforradalmi kurzusnak elsősorban militáns, pragmatikus emberekre volt szüksége, és nem álmodozó prédikátorokra.

Prohászka Ottokár ideológiai rendszerének egyik alapvető eleme az antiszemitizmus volt, még akkor is, ha tagadta, hogy zsidógyűlölő lenne. A társadalmi bajok forrását a zsidók tevékenységében látta: „... a kis zsidó kapitalisták tönkretették a népet és a nagyok az egész nemzetet...” Főleg a háborús években erősödött meg benne a rasszizmus. „Én nem vagyok antiszemita, de gyűlölöm a háború haszonélvezőit.” Pedig tudnia kellett, hogy a hadikonjunktúra hatása felette állt minden felekezetnek és etnikumnak. Követelte, hogy „a mohó zsidó tőkét váltsa fel az erkölcsös keresztény tőke”. Még a századfordulón tiltakozott a zsidó vallás állami egyenjogúsítása ellen, 1920-ban pedig megszavazta az izraelita fiatalságot korlátozó *numerus clausus*t. A fehérvári püspök nemcsak a természettudományokat, de a fasizmust is összhangba igyekezett hozni a katolicizmussal.

Nem hitt az asszimilációban, mert azt vallotta, hogy a zsidóság idegen faj, mely a magyarsággal nem keveredhet. Mindezt nemzetvédelemnek, „hungarizmusnak” nevezte. Ez a „hungarizmus” kifejezte nemcsak az éles, aktív antiszemitizmust, de a magyarság felsőbbrendűségét, szupremáciáját is. Az 1920-22-es ciklusban aktív tagja lett az ellenforradalmi parlamentnek. Megbízást kapott arra, hogy kísérelje el Horthy Miklóst az Országházba a kormányzói eskü letételére. Ezzel a honatyai szereplésével szégyenletesen hozzájárult a keresztény-nemzeti kurzus konszolidációjához. 1922-ig még a Keresztény Nemzeti Egységpárt elnöki tisztségét is betöltötte.

Az 1922-es választásokon már nem jutott képviselői mandátumhoz. Ezt követően elsősorban apostoli tevékenységet fejtett ki. Sűrű országjárással igyekezett a katolikus tábort hitében megerősíteni. Prédikációin mindig nagy sokaság hallgatta az „aranyszájú” papot, vigaszt remélve kétségeire, szorongató napi gondjaira. A szélsőséges szervezeteknek haláláig tagja maradt.

Az Egyetem téri templomban tartott szokásos igehirdetése közben, 1927. április 2-án rosszul lett, és 12 órás haláltusa után elhunyt.

A mai elit katolikusai rehabilitálták, és az egykori Prohászka-kultusz feltámasztásán buzgólkodnak.

EZREDVÉG, 2004. december

Egy magyar Don Quijote

Vázsonyi Vilmos (1868-1926)

Egy politikai pálya kezdete

Vázsonyi Vilmos a kapitalizálódó Magyarország középrétegeinek harcos képviselője volt. Szűkebb hazájában, a budapesti Terézvárosban nagyszámú zsidó kisember élt, nekik még a 19. század utolsó évtizedeiben is kemény csatákat kellett vívniuk a középkorból visszamaradt előítéletek és diszkriminációk ellen, a vallási

egyenjogúságért. Növekvő gazdasági erejük nem párosult arányos közéleti befolyással, hogy érdekeiket kellően védelmezhesék.

Már az antidemokratikus választási rendszer is jelzi, hogy a dualizmus e korszakában az alapvető politikai jogok gyakorlásából nemcsak a proletariátust és a parasztságot, de a középrétegek és a kispolgárság jelentős részét is kirekesztették. 1892-ben – a Horvátország nélküli – Magyarországon a 15,2 millió állampolgárból mindössze 871 000 (5,7%) rendelkezett választójoggal.

A dinamikus polgárosodás mellett a tömegek jogfosztottsága, az antiszemitizmus lélekromboló mérge (Tiszaeszlár, Nagykövesd), valamint a bécsi udvar hegemoniája hívta életre a Vázsonyi-jelenséget. Vigyázó szeméit Párizsra vetette, s a „*liberté, égalité, fraternité*” eszméjét tette meg politikai hitvallásának alapkövévé. Formátumának nagyságát mutatja, hogy nemcsak a szűk, hátrányos helyzetbe kényszerített zsidóság életkörülményeit akarta megváltoztatni, de (legalábbis verbálisan) mindazokét, akik előtt a dualizmus elitje bezárta az alkotmányosság kapuit („Mi nem vagyunk terézvárosi párt!”)

Vázsonyi Vilmos 1868. március 22-én született, Sümegen. Apja eredetileg tanító volt, végül a kereskedelemben kötött ki. Fia egyetemi tanulmányainak elvégzése után hamarosan a Terézváros egyik „sztárügyvédje” lett, miközben nagy lendülettel bekapcsolódott a politikai életbe is. Jótollú újságíró (*Pesti Hírlap*) és hatásos, népszerű szónok lett, aki rövid idő alatt kivívta a joguktól megfosztott kispolgárság rokonszenvét. Közéleti pályájának kezdetén harcának homlokterében a zsidóság egyenjogúsítása (receptió) állt. *Szabolcsi Miksával, Mezey Ferencsel, Márkus Dezsővel* és *Ullmann Sándorral* karöltve a sajtóban napirenden tartotta ezt a kérdést. (Ez ügyben memorandumot is eljuttattak a Házhoz.) Amikor a protestáns egyházak felleptek hitük hátrányos megkülönböztetése ellen, megteremtődött a kedvező légkör a zsidóság receptiójának megvalósítására is. Számptalan akadékoskodás elhárítása után, *Bánffy Dezső* miniszterelnök regnálása alatt, a küzdelmet siker koronázta: „Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilváníttatik.” (1895. XLII. te.)

1894-ben Vázsonyi megalakította a Demokrata Kört, amelynek haláláig elnöke maradt. Szabadelvűnek vallotta magát, de nem a fogalom *Tisza Kálmán*-i értelmezésében, ő inkább liberális angol eszmetársaihoz (*Gladstone, Lloyd George*) állt közel. A fővárosi törvényhatósági bizottság képviselője lett s ebben a minőségében követelte a progresszív adózás bevezetését, a közüzemek községesítését, a politikai és a gazdasági pozíciók összeférhetetlenségének kimondását. Az elavult rendi Magyarország elleni harca tevékenységének fontos haladó mozzanata volt. Az örökéletűnek látszó privilégiumok kikezdése miatt személye a keresztény-konzervatív tábor támadásának középpontjába került. De mindenkor jellemző szívósságával állta a sarat.

Minden kétséget kizáróan, s minél pontosabban igyekezett meghatározni helyét a politikai-ideológiai színskálán: nem szocialisták, hanem „demokraták vagyunk, akik a mai termelési rend keretében akarjuk diadalra vinni a népállamot és megoldani a szociális problémákat. [...] Még a nyolcórás munkaidő sem ellenkezik a szabadelvűséggel, sem az egyéni szabadsággal. [...] A nyolcórás munkaidő [...] tisztán szabadelvű követelés; egyenes leszármazottja annak az elvnek, hogy az ember nem lehet rabszolga.”

Még ellenfelei közül is sokan elismerték, hogy Vázsonyit a haza szolgálata vezérli. *Rákosi Jenő* vezércikkben méltatta a fiatalember patriotizmusát: „Ma még Weiszfeldnek hívják, de egy szerelmes ember rajongásával beszél a magyar nemzetről, a magyar alkotmányról.” Öntudatos zsidóságát magától értetődő természetességgel tudta összeegyeztetni magyarságával: „... nem magyar zsidók, hanem zsidó magyarok

vagyunk”. Emlékezetesek azok a beszédei is, amelyeket még harmadéves joghallgatóként mondott az ún. véderő-javaslatról. Ez a javaslat az egyetemisták, önkéntesek rangját német nyelvű tiszti vizsgához, vagy sikertelen vizsga esetén újabb egyéves önkéntesi kiképzéshez kötötte volna. Vázsonyi határozottan fellépett ellene. Ezzel a 48-asokhoz közeledett. 1896-ban a Függetlenségi Párt zászlaja alatt indult Olaszliszván-Tolcsván a képviselőházi választásokon – akkor még sikertelenül. Hitte, hogy a 48-as alkotmányból idővel kibontakozhat a demokratikus Magyarország. Büszkén vállalta polgári identitását: „Nem vagyok sem forradalmár, sem hitvány szolga; szabad polgár vagyok.”

Felismerte, hogy a tőkés rend fejlődése termelte ki a gazdasági liberalizmust, melyet összhangba kell hozni a politikai szabadelvűséggel. Társadalomszemléleti elve: „Több jog, több kenyér, több szabadság!” Úgy érezte, hogy ha ezek a követelmények realizálódnak, Magyarország korszerű népállammá válhat, s felülkerekedhet a súlyos ellentmondásokon.

A dualizmus hanyatlása és bukása

Vázsonyi Vilmos életének legtermékenyebb időszaka a századnyitástól a dualizmus összeomlásáig (1918) terjedő kor volt.

Kezdeti kis demokrata szervezete 1900-ra már országos párttá terebélyesedett. Liberális-demokratikus programjához élete végéig hű maradt: általános és titkos választójog, szabad önkormányzat, bírói függetlenség, az állam és egyház szétválasztása, ingyenes népoktatás, a kisemberek támogatása, progresszív adózás, harc a korrupció ellen, kötelező munkásbiztosítás. Ez a kiváltságokból összetákolts feudális-rendi Magyarország viszonylatában korszerű, nyugati mintájú társadalmi cél volt. Nem csoda, hogy az akkori elit valósággal falanxba rendeződve védekezett ellene, s Vázsonyi minden ereje, befolyása gyenge volt ahhoz, hogy áttörje az eléje tornyosuló álliberális, konzervatív, klerikális, antidemokratikus akadályokat. A népért küzdött, de nem óhajtott népvezér lenni. Ellenezte a plebejus megoldásokat, mert a tőkés rendet féltette a radikális fellépésektől. Mint Napóleon, 6 sem törekedett arra, hogy a „jacquerie királya” legyen. Szavazócédulát akart a tömegek kezébe adni, nem fegyvert. Ez a „vasaltnadrágos” felfogása „magányos cédrussá” tette, erőtlenségre kárhoztatva nemes és jogos követeléseit. Túl demokratának bizonyult ahhoz, hogy a feudalizmusból táplálkozó előkelőség nézeteit befogadja, de nem elég demokratikus ahhoz, hogy a dolgozó tömegek a magukénak vallják. Vázsonyi Vilmos valójában az uralkodó osztályok és a kisemmizett nép között vergődött. Ennélfogva osztálybázisa szűk, közbülső szerepe a parlamentben – bármilyen ékesszóló volt is – retorika maradt, anélkül hogy hangja anyagi erővé válhatott volna. Értelmiségi körökben mindenesetre tekintélyt szerzett magának. *Ady Endre* tisztelettel nyilatkozott róla, s 1848 folytatójának tekintette.

Vázsonyi első nagy sikerét akkor érte el, amikor – legyőzve Radocza Jánost – 1901-ben Terézváros országgyűlési képviselőjévé választották. December 4-én hangzott el a Házban „szűzbeszéde”, amely új, merőben szokatlan stílus volt az áporodott levegőjű parlament falai között. Nemcsak fent már vázolt demokratikus programjának ismertetése, de a nemesség elleni kritikája is felbőszítette a konzervatív honatyákat. Valaki közbeszólt: „Ont nem fogják nemessé tenni!” Ez az antiszemita felhang hamar tudtára adta, hogy ő – a recepció elfogadása után öt évvel is – idegen marad a tisztelt Házon belül és kívül. A választójog kiterjesztésének követelését azzal indokolta, hogy „a magyar nemzet halálos ítéletét mondaná ki, aki azt állítaná, hogy a

magyar nemzet csak az erőszak eszközeivel tudja fenntartani magát; mert a választói jog kiterjesztésének megakasztása nem egyéb, mint az erőszak eszközeinek továbbra való fenntartása”. Vázsonyi tudta, hogy a *Tisza István* uralta parlamentben, mint „egyke” nem képes keresztülvinni pártja elgondolásait. Elhatárolódott ugyan a szociáldemokratáktól, de mindenkor kész volt alkalmi szövetségre lépni *Garami Ernő*ékkal, akik akkor még nem jutottak be a Házba. Vázsonyi ígéretekkel, a munkásság képviselőjének vállalásával keresi a szociáldemokraták parlamenten kívüli támogatását. 1902. december 9-ei beszédében a proletársors kérdésében foglalt állást: „Én azt tartom, hogy a munkásságnak éppen olyan joga van itt a parlamentben a hangját hallatni, hogy a munkásság éppen olyan jogosult arra, hogy részt vegyen a politikai jogokban, mint a társadalomnak bármely osztálya.” Vallotta: a nagy munkanélküliség oka, hogy nincs a városokban olyan igazi önkormányzat, amely elől járna a szociálpolitikai problémák rendezésében.

Az 1905-1910 közötti válságos időszakban Vázsonyi a Tisza-ellenes erőkkel keresi a kapcsolatot. Az ellenzéki pártok koalícióba tömörültek a miniszterelnök megbuktatására. Vázsonyi is tagja lett a „vezérlőbizottságnak”. 1905 júniusában Tisza István távozott. A király *Fejérváry Gézá*t jelölte ki utódjául (darabont kormány). Bécs törvénytelen eljárásával szembeni országos méretű tiltakozás *Ferenc Józsefet* végül kompromisszumra kényszerítette. *Wekerle Sándort* nevezte ki miniszterelnökké, aki a koalíció politikusaiból állítja össze kabinetjét (1906. IV. 7.). Az ideiglenesen visszavonult Tisza újjászervezi pártját (Munkapárt), s az 1910-ben lezajlott választásokon visszaszerzi a hatalmat. Az 1910-ben megalakult új parlamentben a Vázsonyi vezette Demokrata Párt két mandátummal rendelkezett és folytatta harcát az általános választójogért. Tisza azonban – féltve az elit hatalmát – „sötétbe ugrásnak” tartotta a parlament kibővítését népi elemekkel. Úgy vélte: az általános választójog lesüllyesztené az országgyűlés színvonalát.

1913. június 10-én Tisza – a házelnök – kormányfő lett. Előléptetése nagy felháborodást keltett ellenzéki körökben. Ezt sorozatos gyűléseken és tüntetéseken juttatták kifejezésre. A demonstrációkon *Károlyi Mihály*, *Kunfi Zsigmond*, *Jászi Oszkár* mellett gyakran felszólalt Vázsonyi is. Mind a parlamentben, mind a nagygyűléseken a politikai egyenlőség törvényesítését követelte.

1914 nyarán kitört az első világháború. A kezdeti nagy nemzeti felbuzdulás alól Vázsonyi sem tudta kivonni magát: „Ki kell vívnunk becsülettel, az utolsó csepp vérünkig verekedni, ha mindjárt belehalunk is...” Ugyanakkor kezdettől fogva úgy gondolta, hogy a terheket „tiszteességesen meg kell osztani”. Ostorozta a haszonélvezőket, a parazitákat, akik a „vérfolyamból árfolyamot” csinálnak. Élesen bírálta az árdragítókat, s kiállt a súlyosbodó gazdasági helyzet és a lakbérúzsora ellen. Azért is szót emelt, hogy a frontkatonák számára biztosítsák azokat az alkotmányos jogokat, amelyek minden állampolgárt megilletnek. Továbbra is elsősorban az általános választójog bevezetését szorgalmazta. 1916 végén – a hadihelyzet változása miatt – álláspontja átbillent a pacifizmus oldalára. Ebben még együtt haladt *Károlyi Mihállyal*. Hasonló fordulat történt a szociáldemokratáknál is.

1916. november 21-én elhunyt a Monarchia uralkodója. Az utód, *IV. Károly* szeme előtt kirajzolódtak a birodalom összeomlásának körvonalai. (A katonai helyzet rohamos rosszabbodása ezt a víziót reális közelségbe hozta.) A fiatal uralkodó igyekezett menteni a veszett fejsze nyelét: választójogot ígért a politikából kirekesztettek nagy részének, autonómiát a nemzetiségeknek (erre az időre már az elszakadás álláspontjára helyezkedtek), ugyanakkor a különbéke megkötésének gondolatával is foglalkozott (*Sixtus-akció*). Ez utóbbiról az antant – győzelme biztos tudatában – már hallani sem akart.

Vázsonyi rokonszenwel fogadta a király törekvéseit. ^[1] Örömmel üdvözölte az oroszországi polgári demokratikus forradalmat is (1917. február), mert ebben a cári önkényuralom végét, a demokrácia diadalát látta: „a despócia bukása, mint minden demokrácia győzelmének, a békének művét mozdítja elő...” Meggyőződéssel hirdette, hogy ez a népek egyetértésének, a békének és a nemzeti szabadságnak korszakát hozza meg.

Vázsonyi, az ízig-vérig polgár, a bolsevizmus oroszországi megjelenését és előtérbe kerülését ugyanakkor már leplezetlen riadalommal figyelte. A kapitalizmus és a burzsoá demokrácia végét sejtette meg a kibontakozó eseményekben. Talán ő volt az első magyar politikus, aki a parlamentben figyelmeztetett a kommunizmus „veszélyére” – még az orosz proletárforradalom győzelme előtt. A turáni optimizmussal megvert honatyák rémlátomásnak tartották Vázsonyi aggodalmát.

1917. június 15-én IV. Károly menesztette a kompromisszumokra képtelen Tisza Istvánt. Ebben a „történelmi” eseményben Vázsonyiék a demokrácia bevezetése előtt álló akadályok elhárítását látták. Választási Blokk alakult, melynek elnökévé Károlyi Mihályt választották, az öt társelnök a demokrata Vázsonyi Vilmos, a szociáldemokrata *Garbai Sándor*, a függetlenségi *Justh Gyula*, a polgári radikális Jászi Oszkár és a keresztényszocialista *Giesswein Sándor* lett. Programjuk az általános választójog bevezetése, a hadisarc nélküli béke kivívása és a demokratikus politikai rendszer megvalósítása volt. Ez nem esett távol IV. Károly elképzeléseitől sem.

Az 1918 júniusában megalakult Wekerle-kormányban Vázsonyi igazságügyi miniszter lett. Mint mondotta, azért vállalta a tárcát, hogy gátat vessen a bolsevizmusnak. Parlamenti beszédében kijelentette: „... mi polgári kormány vagyunk és a polgári társadalmat megvédeni készek és kötelesek vagyunk a végletekig...”

Vázsonyi – a bolsevizmustól való félelmében – egyre inkább jobbra tolódott. Garami ugyanakkor Vázsonyihoz közeledett, míg Kunfi Károlyi Mihályhoz. A fokozatosan kialakuló forradalmi helyzetben Vázsonyi sokat veszített népszerűségéből, túlságosan mérsékeltnek tartották az eseményekkel haladni tudó Károlyival szemben. Vázsonyi megrekedt az általános választójognál, olyan csodaszernek tekintette, amellyel orvosolni lehet majd az akut társadalmi bajokat. Úgy gondolta, a demokratikus jogok kiszélesítése megnyitja az utat a szabadság felé. Másfelől tökéletes érzéketlenséget tanúsított az egyre égetőbb és sürgetőbb nemzetiségi kérdés iránt. Az integer Magyarország alapján állt, s azt követelte a nemzetiségiektől, hogy „legyenek jó magyarok”.

Míg Jászi Oszkár egy „keleti Svájcra” álmódzott, Tisza – s már Vázsonyi is – egy soknemzetiségű konglomerátum erőszakos összetartására törekedett – vagyis egyikük sem vette figyelembe az immár szemet szűrő realitásokat.

Vázsonyi demokratizmusa a tömegek aktivizálódása, a nemzetiségek elszakadási törekvései, a parasztság földmozgalmai, a Monarchia összeomlása, továbbá a szomszédból átsugárzó orosz szocialista forradalomtól való félelem miatt eltorzult. Elítélte a lenini politikát „erőszakossága” miatt, a békés átalakulás hívének vallotta magát és a parlamentben így nyilatkozott: „... a bolsevizmusnak minden, akár lappangó, akár alattomos, akár nyílt glorifikálását meg nem engedem és elfojtom”. Mindinkább felülkerekedtek rajta demokratikus nézeteinek addig rejtett osztálykorlátai. Sokan, s nem ok nélkül, azzal vádolták, hogy szembekerült múltjával. Az idő előrehaladt, ő visszafelé lépett, és a progresszív Vázsonyi jobboldali politikussá vált. Utolsó állami szereplése, hogy igazságügyi miniszter előbb *Esterházy Móric* kormányában, majd az első, Wekerle vezette kabinetben. Ezt követően ismét „ellenzéki” politikus, de most már csak idézőjelben, hiszen semmiféle szolidaritást nem vállalt a közelgő őszirózsás forradalommal.

Kétszer emigrációban

Vázsonyi Vilmos 1918. november 1-jén emigrált először Nyugatra. Mint mondotta, Károlyi Mihály és Jászi Oszkár elől kellett menekülnie. Miután viszolygott a revolúciótól, szembe került korábbi harcostársaival. Károlyiban látta a „romlás szellemét”. Úgy vélte, a „vörös gróf” politikája aláaknázhatja a polgári rendet, és tájfunként söpörheti el a (nem létező) népjogok intézményét. Emigrációja alatt egy antibolsevista lap kiadását tervezte, mielőtt azonban megvalósíthatta volna elképzeléseit, leverték a Tanácsköztársaságot.

Politikai remeteségében kapcsolatot keresett Bethlen Istvánnal, mert azt hitte, hogy némi ráhatással a demokrácia oldalára állíthatja. 1919 augusztusában, a proletárdiktatúra összeomlása után, hazatért és újra bekapcsolódott a politikai életbe. *Bárczy István* és más elvbarátai közreműködésével újjáalakította a Demokrata Pártot. Nemcsak a forradalmi munkásmozgalom ellen küzdött, de a horthysta terrorizmus ellen is. Rokonszenvvel fogadta a koncentrációs (koalíciós) kormány létrehozásának gondolatát, s tevélegesen részt vett *Clerk*, angol diplomata ecélú egyeztetési tárgyalásain. A tárgyalásokon a polgári rend visszaállításában és konszolidálásában érdekelt erők összefogását szorgalmazták. A Friedrich-féle választási törvény alapján, 1920-ban Vázsonyi ismét a Terézváros nemzetgyűlési képviselője lett. Ám sohasem tudott megbarátkozni a keresztény-nemzeti kurzus vad szellemével, az antiszemitizmus nyílt tombolásával természetesen még kevésbé, ezért megint emigrációba vonult. (A zsidókérdésről írt cikke miatt a fajüldözők célpontja lett.) Arra szólította fel a hatalmat és a társadalmat, hogy vessen véget a bosszúnak, az ártatlanok üldözésének, de – egyetértett a „bűnösökkel” szembeni megtorlásokkal. Feleségének írt levelében felvázolta, milyen áldatlan állapotok fogadták őt itthon: vörös izzás után fehér izzás árasztotta el az országot. Minden erőfeszítés ellenére rothadás telepedett hazájára. Azért kell szenvednie, mert vállalja királypártiságát és liberalizmusát. Kifogásolja, hogy a zsidóságot homogén halmaznak tekintik, hogy összemoszák a zsidó polgárokat a forradalmárokkal. Nem kívánja szolgálni sem a vörös, sem a fehér rezsimet. Már Clerknek is megmondta, a jelen helyzetben árt a zsidóságnak, ha szerepet kap a kormányban, ám támogatja Bárczy Istvánt, hogy a Demokrata Párt képviselőjeként, a Huszár-kabinetben igazságminiszteri posztot töltsön be.

Második emigrációja során a Bécs melletti Badenben telepedett le. Itt IV. Károly több ízben is kikérte tanácsait a hazai politikai helyzetről. Távollétében a volt uralkodó mellett emelt szót: „... nekem a legitim király azért kell, mert része az alkotmányosságnak”.

1921. január 5-én a Demokrata Párt harminctagú küldöttsége kereste fel Badenban, hogy rábeszélje a hazatérésre. Vázsonyi megígérte, hogy amint Magyarországon helyreáll a jogrend, az osztály- és felekezeti béke, kész eleget tenni barátai kérésének. Addig is, javasolta, egyezzenek ki a mérsékelt szociáldemokratákkal, s tiltakozott a politikai perekben hozott halálos ítéletek ellen, és követelte a jogállam normáit sértő internálás gyakorlatának felszámolását. Illúzióitól azonban sehogyan sem tudott megszabadulni: nem kell sem proletár, sem polgári diktatúra, legyen tőkés-munkás egyensúlyon alapuló demokrácia. Lelke mélyén talán komolyan hitte is, hogy a Horthy-rezsim parlamenti eszközökkel megváltoztatható.

Újra itthon

Amikor Vázsonyi Vilmos 1921 márciusában visszatért második emigrációjából, Horthy Miklóst már „megválasztották” Magyarország kormányzójává, s a fasisztoid diktatúra megindult a lassú konszolidáció útján. Kedvezőtlenebb viszonyok között kellett küzdenie, mint a Tisza István-féle szabadelvűség korában. Konzekvensen elhatárolta magát a forradalmi baloldaltól, de Horthyékkel sem óhajtott egy tálból cseresznyézni. A mérsékelt szociáldemokratákkal kereste a kapcsolatot a rendszer támaszát képező szélsőséges elemeket ellensúlyozandó, s csak nehezen vagy alig-alig látta be, hogy a kormánypárti parlamenti többség szilárd intézménye és a hatalmi szervek szoros összefonódása hosszú időre megingathatatlaná tette a keresztény-nemzeti kurzust. Ezen az sem változtatott, hogy a *Peyer Károly* és az MSZDP vezetősége készséget mutatott a demokratikus kispolgársággal való együttműködésre.

Az 1920-as választásokon pártját, a Nemzeti Demokrata Pártot a parlamentben 6 honatya képviselte (1922-ben a párt már csak 4, 1926-ban pedig 2 mandátumot szerzett.) Ez az erő hatástalannak bizonyult a horthysták nyomasztó fölényével szemben. Vázsonyi demoszthészesi ékesszólása csak arra volt jó, hogy gúnyos, vagy megvető reakciókat keltsen a fehérterrorban fogant képviselőkben. Am a Nemzeti Demokrata Párt szívósságára mégis jellemző: az állandósult nyomás és üldöztetés ellenére is fenn tudott maradni, még Kállay Miklós háborús miniszterelnöksége alatt is.

Parlamenti ténykedése során Vázsonyi szót emelt a *numerus clausus* ellen, kifogásolta a zsidóság és bolsevizmus azonosításának demagógiáját. Mint mondotta, a bolsevizmus nem zsidókérdés. Voltak *Kun Béláiknak* zsidó áldozatai, mint ahogyan voltak keresztény kommunisták is.

Vázsonyi a legitizmus híveként támogatta IV. Károly restaurációs kísérletét. Meggyőződése szerint a király visszatérte erősítené Magyarország alkotmányos közrendjét – kirekesztve mind a szélsőjobbboldali erőket, mind a kommunistákat a politikai szereplésből. Egy napig őrizetbe is vették, mert 1921 októberében a királypuccs mellé szegődött. Mint ügyvédnek, része volt a puccs után lefogottak védelmében.

Vázsonyi életének utolsó nagy politikai tette a frankhamisítás elleni küzdelme volt.

1925-ben egy horthysta irredenta csoportosulás – a revíziós mozgalom kiadásainak anyagi támogatására – nagymennyiségű francia frankot hamisított. A bűnszövetkezet élén *Windischgrätz Lajos* herceg és *Nádasy Imre* országos rendőrfőkapitány állt. A hamis francia pénzt Németországból beszerzett klisék alapján a budapesti Térképészeti Intézetben készítették. Az akció szellemi atyja *Teleki Pál* exkormányfő volt, de tudott róla és jóváhagyta Bethlen István miniszterelnök is. Az esemény hamar kitudódott, s viharos felháborodást keltett világszerte. Miután a csalást leleplezték, az értelmi szerzőket letartóztatták (no, nem a legfelsőbb vezetőket!), és tessék-lássék börtönbüntetésre ítélték, ám hamarosan amnesztiában részesítették őket. A Bethlen-kormányt csak az antanthatalmak beavatkozása mentette meg a szégyenletes bukástól.

Vázsonyi tiszteletreméltó erőfeszítéseket tett a bűncselekmény leleplezéséért, de puritanizmusa és naivitása beleütközött a nagypolitika érdekeinek sziklafalába.

A szüntelen támadások, személyét sértő gyalázkodások, az életére törő merényletkísérletek és a megfeszített munka aláásták egészségét. 1926 tavaszán – orvosi tanácsra – szívpanaszokkal a badeni szanatóriumba vonult vissza. Ott halt meg 1926. május 29-én. Küzdelmes élete során soha nem álltak mögötte tömegek, de utolsó útjára ezrek kísérték el.

Vázsonyi Vilmos a dualista Monarchiában, majd a horthysta Magyarországon a maga korlátozott eszközeivel küzdött nagy álma, a polgári demokrácia megvalósításáért. Szűk erőterben, mert amit elérni óhajtott, kevés volt a népnek, és sok

az úri elitnek. Szigorúan tartotta magát a jogszerűséghez, egy olyan rendszerben is, mely eleve a jogtiprásra épült. Ennélfogva Vázsonyi Vilmos donquijotei szélmalomharca szerény epizódja maradt a viharos huszadik századi magyar történelemnek.

EZREDVÉG, 2005. október

Egy fajvédő fölemelkedése

Gömbös Gyuláról

Sok jel mutat arra, hogy *Gömbös Gyula*, a Horthy-rendszer egyik miniszterelnöke (1932-1936) a napjainkban dívó jobboldali rehabilitációs folyamat újabb várományosa. Ámbár a „rehabilitáció” jogi fogalma talán pontatlan az ő esetében, hiszen nem esett „áldozatául” semmiféle bírósági elmarasztalásnak. Inkább átértékelésének szándékáról beszélhetünk, mert a mai polgári erkölcsi és politikai normák szerint semmi olyat nem tett, amely igazolná a marxista historikusok elítélő álláspontját.

E rövid tanulmány célja hozzászólni a volt kormányfő körül kialakult vitához: hol van Gömbös Gyula helye a magyar történelem palettáján?

Gömbös Gyula nemesi ősök ivadékaként 1886. december 26-án született a Tolna megyei Murgán. Apja tanító volt, édesanyja a falu egyik tehetősebb, németajkú parasztcsaládjának lánya. Az elsőszülött fiút katonai pályára szánták. A világháború elején főhadnagyként a balkáni fronton harcolt, hogy a „kutya” Szerbiát móresre tanítsa. 1915-ben századossá léptették elő. Megfordult a kárpáti csatamezőkön is, s huszonhárom havi frontszolgálat után megsebesült. E sebesülése okán kapta meg később a vitézi címet.

A háttországban betöltött, különböző katonai beosztások alatt köszöntött rá az 1918-as őszirózsás forradalom. Fantasztikus terveket szövögetett. A Bécsben állomásozó magyar egységekkel akart Budapest ellen vonulni. Mivel elképzelése nem valósulhatott meg, előbb felajánlotta szolgálatait *Károlyi Mihálynak*, majd az ellenforradalmi Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) létrehozásán munkálkodott. 1919. január 19-én a szervezet elnöke lett. Ám nyílt köztársaságellenes tevékenysége miatt a csoportosulást februárban betiltották. Gömbös Bécsbe szökött és *Bethlen István* mellett az Antibolsevista Comitét (ABC) erősítette. A Comité Szegedre küldte, ahol *Horthy Miklóssal* együtt szervezte meg az ún. Nemzeti Hadsereget. A francia hatóságok azonban csakhamar kiutasították a városból. Visszament Bécsbe, hogy ott készüljön fel a Tanácsköztársaság elleni harcra.

A munkáshatalom megdöntése után jött el Gömbös nagy pillanata. Az ambiciózus fiatalember megindult a politikai „szamárlétrán”, de még több mint tíz esztendeig kellett várnia ahhoz, hogy eljusson a csúcsra. Útja teli volt sikerekkel és kudarcokkal, küzdelmekkel és alkalmazkodásokkal, intrikákkal és bűnügyekbe illő akciókkal.

Vezére néhány legális és féllegális szervezetnek (MOVE, EME, Etelközi Szövetség), mely Horthy fővezér mögé sorakozott fel, s azon fáradozott, hogy az ellentengernagyot tegyék meg (ha kell akár erőszakkal) az ország vezetőjévé. Még dinasztikus álmokat is dédelgetett. Átmenetileg azonban beérte Horthy Miklós

kormányzóvá történő megválasztásával (1920. március 1.).

Az újdonsült államfő iránti feltétlen lojalitását bizonyítja egyébként IV. Károly puccskísérletével való szembefordulása is. (Budaörsi „csata”.)

A politikust ma is sokan puritán közéleti személyiségnek tartják, pedig kevés olyan gátlástalan embert hordott hátán a Föld, mint amilyen ő volt. Skrupulusok nélkül számolt le ellenfeivel. Terroristákat védett és bújtatott, támogatta *Ostenburg-Moravek Gyulát, Somogyi Béla és Bacsó Béla* meggyilkolásában.

Íme egy mondat a Gömbös által életveszélyesen megfenyegetett legitimista *Lingatur Albin* egyik leveléből: „Isten engem úgy segéljen, tüstént a nyilvánosság elé tálalom mindazt, ami felülről lefelé recsegést és ropogást fog előidézni...” Lingauer sokat tudott *Nagyatádi Szabó István* megégettetésének kudarcba fulladt terveiről is. Találónan írta róla *Shvoy Kálmán* altábornagy: „... minden eszközzel a hatalomra törekszik, s e téren az eszközökben nem válogatós...”

Bethlen István miniszterelnök sem rokonszenvezett Gömbössel, mert szélsőséges elképzelései zavarták a Nyugat segítségére építő konzervatív irányultságú konszolidációt. A Horthy pozícióit fenyegető aulikusokkal szemben azonban olykor-olykor összefogtak. Gömböst a kormányfő 1920-ban beléptette a Nagyatádiféle Kisgazdapártba, 1922-ben pedig ügyvezető alelnöke lett a Bethlen-Nagyatádi kézfogás révén létrejött Egységes Pártnak. Az alelnöknek „kimagasló” szerep jutott abban, hogy az 1922-es választásokon (csalással, erőszakkal, korrupcióval) a kormánypárt elnyerte a mandátumok többségét: a 245 tagú parlamentbe 140 Bethlenhez-Gömböshöz hű honatya került.

A párt-alelnök cselszövései, kíméletlen fellépései, totalitárius tervei azonban egyre terhesebbek lettek a vezetésnek. *Majláth József* 1923-ban levelet írt a miniszterelnöknek: „A mór megtette kötelességét...” A szakítás közvetlen oka a népszövetségi kölcsön körül támadt ellentét volt. Gömbös egy 1922-es decemberi országgyűlési felszólalásában azt fejtegette, hogy a Nyugat gazdasági behatolása fenyegeti Magyarország függetlenségét.

Miután Bethlenéknek sikerült kitéssékelni Gömböst az Egységes Pártból, az egykori ügyvezető alelnök köré tömörült ultrajobboldaliak 1924. november 13-án megalapították a Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártot (Fajvédő Párt). Ennek körvonalai már kialakultak a kormánypártban, nem volt tehát szükség másra, mint megteremteni a szervezeti önállóságot. Ez a csapat képezte Bethlenéit jobboldali ellenzékét. Gömbös mellett találjuk *Kozma Miklóst, Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Ullein-Reviczky Antalt, Eckhardt Tibort*. Bajcsy-Zsilinszky töltötte be az ideológus szerepét az erősen pragmatikus Gömbös oldalán.

Mivel a pártvezér megértő magatartást tanúsított a frankhamisítási botrány során, a kormányfő engedékenyebb húrokat pengetett a fajvédőkkel szemben. így került 1926-ban Gömbös – ellenjelölt nélkül – a parlamentbe. A fajvédő párt előbb három, majd még két mandátum birtokába jutott. A szélsőségesek az országgyűlésben és azon kívül hevesen antiszemita, magyarkodó tevékenységükkel akarták tömegbázisukat kiszélesíteni. E törekvésük csekély sikerrel járt. Gömbös lassanként belátta: pártja nem alkalmas arra, hogy – a kormányerőkkel dacolva – nagyravágyó politikai terveit megvalósítsa. Ezért úgy döntött, hogy feloszlatja szervezetét és újra az uralkodó párton belül – Bethlen mellett – folytatja közéleti szereplését.

1928 szeptemberében a fajvédők visszatértek az Egységes Pártba. Gömbös ezt azzal magyarázta, hogy az öncélú ellenzékieskedés okafogyottá vált, miután a kormány megvalósította az ő terveit is. Ez természetesen messze esett az igazságtól, hiszen a rasszisták radikális elgondolásait Bethlenéit sohasem tették magukévá. Másról volt szó.

Nevezetesen arról, hogy az akarnok politikus előtt csak így nyílhatott meg az út az érvényesülés felé. A kormányfő természetesen tudta, ára van annak, ha Gömböst ismét befogja övéi közé.

Még ez év szeptemberében a „jövevény” honvédelmi államtitkár lett, 1929. október 10-én pedig már honvédelmi miniszter. Gömbös nagy reformokat tervezett a „békés” revízió érdekében. A hadseregfejlesztés elárulta, hogy a miniszter nem hitt a trianoni diktátum politikai eszközökkel történő felülvizsgálatában.

1927. március 31-én megszűnt a Katonai Ellenőrző Bizottság működése, mely arra ügyelt, hogy Magyarország betartsa a békeszerződés katonai megkötéseit – ennél fogva a honi haderőfejlesztés megszabadult béklyóitól. A nagyobb mozgásteret Gömbös a fegyveres erők korszerűsítésére, a személyi állomány – számára megfelelő elemekkel való feltöltésére használta ki. Haderőreformja részeként az általános hadkötelezettség bevetése is napirendre került.

Bethlen csak fenntartásokkal támogatta Gömbös túlbuzgó tevékenységét, de Horthy teljes szívvel mellé állt. A közös szegedi gyökerek összekötötték őket.

1931. augusztus 19-én lemondott Bethlen, miután a gazdasági válság okozta nehézségekkel nem tudott megbirkózni. Utódja gróf *Károlyi Gyula* lett (augusztus 24.), akinek a kormányában továbbra is Gömbösé maradt a hadügyi tárca. (A századost Horthy 1930. február 28-án szolgálaton kívüli tábornokká léptette elő.)

A krízis akkora terheket rótt a lakosságra, hogy a végsőkig kiéleződtek a társadalmi feszültségek. Az uralkodó osztályokat megrettentette a robbanással fenyegető elégedetlenség, ezért a nyílt terrorhoz folyamodtak, nem riadva vissza a fondorlatos eszközök alkalmazásától sem. Ezek közé tartozott a hírhedt biatorbágyi merénylet is (1931. szeptember 13.). A megrendezett súlyos vasúti katasztrófa ürügyén Károlyiék kihirdették a statáriumot, amely elsősorban a baloldaliakat sújtotta. A bécsi *Der Abend* nyíltan megírta, hogy a merénylet közönséges provokáció volt, melyet a Gömbös köréhez tartozó *Matuska Szilveszterrel* hajtottak végre. A miniszter sietve megjegyezte: „...gondoskodni fogok a közrend és a köznyugalom biztosításáról”. (Lásd: *van der Lubbe* szerepét a Reichstag felgyújtásában.) Végül Károlyi Gyula sem tudott úrrá lenni a krízisen. Bethlen szeretett volna visszajönni, de a kormányzó Gömböst választotta. Benne fedezte fel ugyanis azt a keménykezű embert, aki képes a kurzus stabilizálására. Így látta ezt akkor a magyar nagytőke-nagybirtok is.

Vitéz jákfai Gömbös Gyula tehát elérte hön áhított vágyát: 1932. október 1-jén Magyarországi miniszterelnöke lett. Előrelépésében szerepe volt a Bethlen-csoporttal kötött megegyezésnek. Ígéretet tett ugyanis arra, hogy: 1. Nem oszlatja fel a parlamentet, melyben a gróf hívei majoritást élveztek; 2. Nem folytat nagybirtokellenes propagandát; 3. Nem fokozza az antiszemitizmust; 4. Kormányába bevonja a Bethlen-pártiakat is. Ezeket a feltételeket Gömbös átmenetileg teljesítette is.

Október 6-án, az országgyűlésben megtartott programadó beszédében – mindenki nagy meglepetésére – az alábbiakat jelentette ki: „Tisztelt Ház! [...] A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén megmondom: revideáltam az álláspontomat. A zsidóságnak azt a részét, mely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy a testvéremnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet...” Gömbös tisztában volt azzal, hogy a nagy befolyással rendelkező zsidó tőke támogatása nélkül a válsággal küszködő rendszer nem szilárdítható meg.

Kabinetjét ugyanakkor az új nemzedék testületként mutatta be: „A tehetetlenség kormányának nyilvánvaló csődje után itt van az új generáció politikai bölcsesége.”

Gömbösnek Horthy és az uralkodó elit konkrét feladatot szánt: ideológiai eszközökkel, mézesmadzaggal és erőszakkal szerelje le a válság okozta társadalmi

konfliktusokat, s egyúttal politikailag és gazdaságilag konszolidálja a rezsimet. Ennek érdekében egy olyan „csomagot” (Nemzeti Munkaterv) tett az asztalra, amelyben – szerinte – minden osztály és réteg megtalálhatta a maga követeléseit. Mint *Szekfü Gyula* megjegyezte: az ígéretek ugyan nem teljesítette, de a reformhanger megmaradt. A 95 pontos program, mely nem volt egyéb általánosságok halmazánál, távról sem veszélyeztette az elit privilégiumait, ám arra alkalmasnak bizonyult, hogy illúziókat keltsen.

A Munkaterv mérsékelt volt az agrárkérdésben, talányos a „nemzeti öncélúság” hirdetésében, elvont a jólét ígérésében, homályos az egyéni szabadság értelmezésében, s demagóg a népegészségügyben és a kultúrpolitikában. Nem maradtak ki a programból a pénzügyi, a termelési, az ipari és hitelpolitikai, valamint a nemzetvédelmi kérdések sem – absztrakciók formájában.

Túlzásnak tartom a Gömbös-védők részéről azt a megállapítást, hogy a gazdasági életben megmutatkozó pozitív jelenségek a miniszterelnök erőfeszítéseinek kézzel fogható eredményei voltak. Kétségtelen, hogy a gazdaság lassan, bizonyos kormányintézkedések, de főképp a tőkés piac öntörvényei következtében kezdett kimozdulni a holtpontról. Ám az agrárrolló tágulása, a pengő értékének csökkenése, a munkanélküliség növekedése, a bérek leszorítása éppen nem arra vallott, hogy a kormányfő hatékonyan törekedett volna hangzatos frázisai realizálására.

Amit azonban Gömbös valóban komolyan vett, az a proletariátus és a szegényparasztság megregulázása volt. Merényletre készült a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szakszervezeti mozgalom ellen. A fasiszta olasz *Carta del Lavoro* mintájára korporációs szervezetekkel akarta felváltani a dolgozók érdekvédelmi intézményeit, ezt a tervét a munkásság ellenállása miatt (sorozatos sztrájkok) hamarosan fel kellett adnia. 1935-ös szegedi választási beszédében kijelentette: „A szocializmusnak mint pártnak [...] lejárt az ideje. Még nem likvidáltuk, de likvidálni fogjuk.” A parlamentben *Peyer Károly* felé fordulva azt mondta: „... ha a munkásságot beállítom a magyar társadalomba, önök nem fognak többé politizálni Magyarországon”.

A Nemzeti Munkaterv ígéreteit sorra megszegte, földreform-elképzeléseit nem valósította meg. Igyekezett eloszlatni a nagybirtokosság félelmeit: „Ez is csak ráfogás vagy nyilvánvaló félremagyarázás. En nemhogy egy radikális, de semmiféle földreformot nem akarok, és minden ilyen irányú megmozdulással a legélesebben szembeszállók.”

Regnálása idején az erőviszonyok a dzsentrí-katonatiszti fajvédő körök javára tolódtak el. Ok voltak a totális fasizmus oszlopai. A hadseregben és a közigazgatásban biztosított helyekkel erősítette meg társadalmi bázisát. Bár megígérte, hogy Bethlen híveivel közösen fog kormányozni, 1935 márciusában kiszorította őket második kormányából. Ugyanezt tette az 1935-ös új parlamenttel is, ahol hívei kerekedtek felül. Ezt az őrsváltást fejezte ki az Egységes Pártnak Nemzeti Egység Pártjára történt átkeresztelése. A honatyák többsége a fajvédők, a vitézek, a szélsőséges „ifik” köréhez tartoztak. Sokan közülük, vezérük halála után, átmentek Szálasi táborába.

Elfogadhatatlan *Gergely Jenő*nek az az állítása, miszerint Gömbös nem törekedett a totális fasizmus létrehozására, hanem meg akart térni a hagyományos konzervativizmushoz. (A totális fasizmus nem feltétlenül azonos a hitlerizmussal!)

Valójában az „alsók” és a „felsők” ellenállása volt az, ami Gömböst végül visszakozásra kényszerítette. Mindenki tudta azt is, hogy 1935-ben már súlyos betegséggel küszködött, s ez nagyban fékezte korábbi dinamizmusát. Amellett – és ez fontos tényező – megváltoztak a körülmények. Kellott a kemény kéz, amikor a válság keltette elégedetlenség kulminált, de 1935 táján tett drasztikus lépései már anakronizmusnak tunk. Erőszakos, provokatív módszerei terhesek lettek a rendszer

stabilizálását féltő nagytőke-nagybirtok számára. Még nem halt meg, amikor *de facto* bukott politikus lett. Nyilvánvaló, hogy menesztették volna, ha nem következik be a vártnál is korábbi halála.

Noha Gömbös Gyula külpolitikai céljai a lényegét tekintve alig különböztek a hivatalos elgondolásoktól, új elemekkel egészültek ki. Amíg Bethlen a szövetségi politika fő irányának Olaszországot jelölte meg (bizonyos gesztusokat téve a weimari Németországnak is), addig Gömbös az olasz szövetség megtartása mellett mindinkább a hitleri Harmadik Birodalom felé fordult. Tette ezt azért, mert felismerte, hogy a nagyobb erőt Hitler képviseli.

Külpolitikáját négy tényező motiválta: a trianoni revízió, az ehhez szükséges partneri rendszer kiépítése, az antibolsevista front létrehozása, s nem utolsósorban a magyar gabonafelesleg számára a külföldi, főleg német és osztrák piac biztosítása. A németolasz orientáció természetesen adódott abból, hogy máshonnan nem remélhetett támogatást irredenta politikájához.

Huszonegy órával a náci hatalomátvétel után Gömbös utasította *Kánya Kálmánt*, Magyarország berlini követét, hogy tegyen tisztelgő látogatást a Führernél, és adja át a magyar miniszterelnök üdvözlését: „Hivatkozzon arra, hogy 10 évvel ezelőtt Scheubert-Richter úron keresztül az elvközösség és a világnézeti közösség alapján érintkezésben voltunk...” Hitler válaszában reményét fejezte ki, hogy a magyar–német viszony bensőségesen fog fejlődni. Gömbös természetesen nem plátói célzattal közeledett Hitlerhez, hanem a válsággal küzdő magyar gabonaexport rendbehozatalát is várta e kapcsolatoktól: „... mi régi fajvédő bajtársak, akik azonos világnézetet vallunk, a gazdasági vonal tekintetében is megértjük és támogatni fogjuk egymást.” Athidalhatatlan ellentmondása a közös fajvédelemnek, hogy a náci vezér távlatokban Magyarországot is a német élettér részének tekintette, s nem szánt jobb sorsot hazánknak, mint ellenségeinek. (*Mein Kampf*.) Mindenesetre Gömbös volt az első külföldi kormányfő, aki ellátogatott a Führerhez.

Mindazonáltal Gömbös – minden Hitler iránti tisztelete ellenére – nem akarta magát egyoldalúan a németek oldalán elkötelezni. Szoros együttműködést kívánt, de a magyar függetlenség megtartása mellett. Ezért külpolitikája a Róma-Berlin-Budapest-Bécs-Varsó ötszögön belül mozgott. Úgy gondolta, délen Mussolinivel, északon Hitlerrel kell paktumot kötnie. Ez a kettősség nem nyerte el a nácik tetszését. Ok egyértelmű német orientációt vártak el: „... Németország és Magyarország közötti barátságos kapcsolatok kihatásai döntő módon függenek nem utolsósorban Magyarország magatartásától is, mert magától értetődik, hogy Magyarország nem kívánhatja Németországtól érdekeinek figyelembevételét, ha ugyanakkor maga sincs tekintettel a német érdekekre.” Az 1934 márciusában aláírt római jegyzőkönyv ugyanis a Duce, Gömbös és Dollfuss osztrák kancellár kapcsolatait fűzte szorosabbra, s a németek okkal hitték, hogy ez a triumvirátus Hitler ellen irányul. Gömbös nem tudta eloszlatni a Führer gyanúját, amikor kijelentette, hogy a római egyezmény nem jelenti Berlin lokalizálását.

Az érdekek nemsokára változtattak a viszonylatokon. Olaszország, mely korábban ellenezte Ausztria bekebelezését (Anschluss), megbékélt Hitler tervével, miután Németország elvileg támogatta Etiópia olasz lerohanását. Gömbös is beletörődött a várható *Anschluss*ba, amikor Berlin megnyitotta piacait a magyar mezőgazdasági export számára.

A tengely létrejött, ám nem lehetett egyenrangú államok szövetsége, a német hegemonia érvényesülésének kerete volt. Gömbös álma, hogy Németország és Olaszország közel kerüljön egymáshoz, teljesült ugyan – de Mussolini alávetettsége árán. A magyar miniszterelnök kaput nyitott Hitler keleti politikájának.

Gömbös nem volt teoretikus alkat, de – törekvéseit megtámogatandó – nem kerülhette el az ideológiai fejtegetéseket sem. Annak a dzsentrí-katonatiszti csoportosulásnak lett a szószólója, mely helyet követelt magának a hatalomban, a közügyek irányításában. Retorikája eltért a hagyományos, és Bethlen által gyakorolt konzervatív, elitista stílustól. Az ő népieskedő, reformkorszakot hirdető propagandája számos értelmiségit is megtévesztett. A *Zilahy Lajos* köré tömörült, nála találkozó szellemi emberek kezdetben hittek a vezér ígéreteiben, a parasztság igényeinek kielégítésének szándékában, ám amikor tapasztalniuk kellett, hogy csupán az elégedetlenség leszereléséről és kortesfogásról van szó, kiábrándultak, majd hátat fordítottak neki.

Ami a Gömbös-Bethlen ellentétet illeti, ez az ellentét korántsem csak a személyes ambíciókból táplálkozó rivalizálásban rejlett, hanem markáns koncepcionális különbségekben is.

Gömbös Szeged érvrendszeréből indult ki. Amint megfogalmazta: „Az egyik a keresztény gondolat, a másik pedig az agrárius gondolat.” Ha ezt a tömör „*Ars poeticát*” elemeire bontjuk, megtaláljuk benne az antibolsevizmust, a zsidóellenességet és az irredentizmust. Ezek között nincsen prioritás, mert szerves egységet alkotnak.

Agrárius „antikapitalizmusa” nem általában a tőkés alakzat elvetését jelentette, hanem inkább annak „megkeresztelését”. A magyar föld védelmét nevezte ő fajvédelemnek: „a zsidókérdés nem vallási, hanem elsőrangú faji és gazdasági kérdés”. Hogy állítólagos tőkésellenessége mennyire demagógia volt, azt következő kijelentése bizonyítja: „közgazdaságunkat a magántulajdon elvén és a kapitalizmus formái között akarjuk fenntartani”. Megelégedett az *asszimilálódott* zsidóság korlátozásával, de javasolta az 1914 után beözönlő galíciai ortodoxok eltávolítását.

Fajelmélete ugyanakkor teoretikus kérdés maradt. Nem hozott zsidótörvényeket. Belátta, az „idegen” nagytőke kisajátítása megoldhatatlan feladat, hiszen a fináncoligarchia gazdasági hatalmának megbolygatása magát a rendszert destabilizálná. Természetesen nem lett filozemita, csupán átmenetileg akasztotta szegre a zsidóságot sújtó elgondolásait.

A magyar szupremácia és az irredentizmus kérdésében azonban hajthatatlan maradt. Hitlerrel és Mussolinivel szövetségben készült a revízióra, melyet (amint azt a Führernek kifejtette) csakis erőszak alkalmazásával tudott elképzelni.

Korai halála (veseszugorban hunyt el 1936. október 6-án egy München melletti szanatóriumban) lehetetlenné teszi, hogy tartós „gömbösi korszak”-ról beszélhessünk. Ő egyszerre folytatta és szakította meg a bethleni irányvonalat, míg utódai egyszerre folytatták és szakították meg az ő politikáját.

Az átértékelésére tett mai kísérletek, tevékenységének pozitív feltüntetése nem egyéb, mint a Horthy-rendszer negyedszázadának igazolása.

EZREDVÉG, 2002. augusztus-szeptember

Messziről jött ellenálló

Bajcsy-Zsilinszky Endre

Kevés olyan jelentős politikusa volt hazánkknak, aki annyi viszontagság után jutott volna el a radikális jobboldaliságtól az antifasiszta mártíromságig, mint *Bajcsy-Zsilinszky Endre*. Pályája Békéscsabától – Szegeden át – Sopronkőhidáig ívelt. Önfeláldozása tette hitelessé megtérését a néphez, s ez biztosít számára halhatatlanságot a Hitler-ellenes hősök panteonjában.

1886. június 6-án született Szarvason, *dr. Zsilinszky Endre* főgimnáziumi tanár és *Bajcsy Mária* gyermekeként. (Nevét belügyminiszteri engedéllyel 1925-ben egészítette ki.) Anyja patinás nemesi famíliából származott, a családi hagyomány szerint az anyai ősök ott lovagoltak Bulcsú vezér mögött, a hajdani portyázások idején, amikor a kalandozó magyarok rettegésben tartották Nyugat-Európát.

Apja, elmagyarosodott szlovák volt, a neofiták „jó” szokása szerint pápább lévén a pápánál, túldagadó magyarkodásával nacionalistábbnak mutatkozott egész környezeténél. Így aztán fia, az ifjabb Endre is virtuskodó honfiségével tüntetett, s úton-útfélen büszkén hivatkozott anyai elődeire. Korántsem véletlen tehát, hogy a katonatiszti hivatást választotta; temperamentumos, bátor, sőt nemegyszer hetvenkedő természetének is ez a pálya felelt meg leginkább.

Az otthon légkörében szívta magába Széchenyi, Kossuth és Deák kultuszát, de Kossuth iránti rajongása nem zavarta abban, hogy az 1867-es kiegyezés híve legyen. Jogot tanult Kolozsváron, majd Heidelbergben és Lipcsében. Rövid ideig Arva vármegyében a főispán mellett titkári teendőket látott el.

A század elején Békéscsabán *Áchim L. András* parasztvezér radikális földosztó programja okán igen nagy népszerűsége tett szert a nincstelenek körében, s ezzel féktelen gyűlöletre indította maga ellen a megye urait. *Ady Endre* csodálója volt a bátor, népért küzdő Áchimnak, és barátjává fogadta. Áchim elragadtatott, szárnyas szavakkal fordult hozzá. „Hejh édesapám, lelkem danoló madara, tanáld ki már azt a nótát, amitől egyszer, nem is oly régen, oly szépen égtek itt az úri kastélyok és plébániák...” Nos, ettől a „nótától” retteg az úriosztály, ezért határozta el, hogy végez az istentelen lázadóval.

1911. május 14-én, a Zsilinszky-fivérek – Endre és Gábor – behatoltak a képviselő házába, ahol is revolverlövésekkel súlyosan megsebesítették. A politikus másnap a kórházban belehalt sérüléseibe. A gyilkosság országos ügyévé vált, de a bíróság és az ügyvédek közös erőfeszítéssel, főleg a hamis vallomások elfogadásával „bebizonyították”, hogy a fiúk jogos önvédelemből követték el tettüket. A Zsilinszky-fivérek ünnepelt patrióták lettek az előkelőség körében. A nemesi kaszt fenegyerekei úgy cselekedtek, ahogy „rendjük” íratlan törvényei megparancsolták. Zsilinszkyt és bajtársait, tiszté avatásukkor, nem véletlenül oktatta ki elöljárójuk: „Uraim, most hogy a tisztí vizsgát letették, életük legfőbb gondja a kardbojt becsületének megvédése legyen. Minden sértést véresen meg kell torolni!”

Móricz Zsigmond, az *Úttörő* című lap 1911. május 21-ei számában az alábbiakat írta: „Az intelligencia csődjét jelenti az a két revolverlövés, amely a parasztvezér életét elpusztította.”

Később (1942), amikor egy heves parlamenti vitában a nyilasok Bajcsy-Zsilinszky fejére olvasták bűnét, így védekezett: „Engem a magyar bíróság mentett fel.” Küzdőtársai elbeszélései szerint ezt a bélyeget élete végéig magán viselte. *Dobi István* írta visszaemlékezéseiben, hogy egyszer, mikor összetalálkozott vele, Bajcsy-Zsilinszky a kézfogás után megjegyezte: „Ha szükségét érzed, lemoshatod a kezed.” Tette elkövetése után azonban még hosszú ideig büszkén vállalta a gyilkosságot. Egy nemesi családból származó huszártisztre jellemző göggel élt, mulatott, párbajozott, s a nép megvetése a fiatalembert mindinkább jobbra sodorta.

Az első világháború kitörésekor bevonult a lovassághoz, s előbb a balkáni, majd az orosz fronton harcolt.

Legendás haditette volt, amikor 1914. szeptember 11-én igazi huszárcsínnyel négy (!) bajtársával bevette Pancsovát, majd a meglepetésükből felocsúdott szerbek ellentámadása során a Duna déli partjára szorult 800 magyar katonát sikerült átmentenie az északi oldalra. A városból kimenekülő közös hadsereg katonái között volt *Szálasi Ferenc* is. Zsilinszky később így emlékeztette találkozásukra: „Te futottál, én szembeleovagoltam veled, nem mertél visszafordulni, velem tartani...”

A keleti fronton az oroszokkal nézett farkasszemet. Amikor megsebesült, le akarták szerelni, de a rettenthetetlen huszárhadnagy visszakönyörögte magát a hadszíntérre. Az isonzói arcvonalra került, ám az osztrák–magyar hadsereget akkor semmi sem menthette meg a vereségtől. Zsilinszky főhadnagyként vonult vissza a katonai hivatástól.

Handabandázó szélsőjobboldali politikus és igen termékeny újságíró lett. Mint látni fogjuk, publicisztikájában nemcsak napi politikai kérdésekkel foglalkozott, hanem az akkor ébredező fasiszta irányzat teoretikusává vált, aki cikkek, tanulmányok, könyvek egész sorában fejtette ki fajvédő, ultranacionalista nézeteit. Nem lebecsülendő az a szerep sem, amelyet a szélső jobboldal megszervezésében, a fasiszta identitás kialakításában játszott. A jó tollú publicista és a katartikus szónok nézetei termékeny talajra leltek a deklasszálódott dzsentri-dzsentroid körökben. Ám az antant Magyarországgal szembeni elvárásai, valamint az ország belpolitikai helyzete nem tette lehetővé, hogy irányzata felülkerekedjen és uralkodóvá váljék. Ezért egyre inkább a politikai élet másodvonalába szorult.

Gömbös Gyula társaságában, 1918 végén, megszervezte a Magyar Országos Véderő Egyesületet (MOVE), amely azokat a katonatiszteket tömörítette, akik a Monarchia szétesését követően felléptek a szélesedő demokratikus mozgalmak ellen és az integer Magyarország mellett. Ok adták az ellenforradalmi kurzus kemény magját, mely *Horthy Miklós* mögé sorakozott fel. Később, amikor a kormányzó – az antant nyomására – kénytelen volt elhatárolódni radikálisaitól, ellenzéki szerepkörben tartották ébren a fasizmus vészjósló zsarátnokát.

Az 1918-as polgári forradalom által kivívott demokráciát fenyegető MOVE-t *Károlyi Mihály*ék 1919 februárjában betiltották. A vezetőket letartóztatták, köztük Zsilinszkyt is, de a velük szemben alkalmazott intézkedések komolyságára vall, hogy hamarosan kiszabadultak. Zsilinszky Szegedre sietett, ahol a Horthy-Bethlen csoportosulás a francia megszállók oltalma alatt buzgón szervezte az ellenforradalmat. Végezni akartak Károlyi Mihály demokratikus kísérletével, majd a Tanácsköztársaság létrejötte után, már a kommünnel való véres leszámolásra készülődtek.

Zsilinszky úgy vélte, hogy a munkáshatalom a zsidók vezette csöcselék uralma, amely hazája megsemmisítésére tör. Létkérdésnek tartotta egy radikális hangvételű lap megalapítását és szerkesztését, mert felismerte, hogy a tömegek mozgósításához széleskörű „felvilágosításra” van szükség.

Haláláig Horthy Miklós tisztelője maradt, noha a kormányzó „mérésékelt” politikájával akkoriban mindinkább szembekerült. Vallotta: „A magyar állam feje ma Horthy Miklós kormányzó és senki más. Magyarországnak ma semmiféle távollevő titkos feje nincs és nem is lehet.” E sorokat 1920-ban írta la *Szózat* című újságjában, és ő ajánlotta államfőnek az ellentengernagyot, az „otrantói hőst”.

Amikor *gróf Bethlen István* miniszterelnök lett (1921. április 14.), megváltoztak a jobboldali radikálisok érvényesülésének a feltételei. Bethlen elvetette a szegediek módszereit. A rendszer konszolidációja ugyanis megkövetelte az élet normalizálását, a

Nyugatot borzoló kilengések megszüntetését. Ez viszont elégedetlenséget keltett a szélsőségesek körében, akik még drasztikus eszközökkel kívánták megtorolni 1918-1919. „bűneit”. Úgy gondolták, külön úton próbálják a maguk elgondolásait megvalósítani. E törekvésnek volt csalhatatlan jele Gömbösék új pártalakítása. 1924. november 13-án az ultrajobboldaliak létrehozták a Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártot (Fajvédő Párt), mely 1928-ig Bethlenék ellenzékeként igyekezett kikényszeríteni a feloszlatott különítmények által alkalmazott gyakorlat legalizálását. Gömbös mellett találjuk Bajcsy-Zsilinszky Endrét, *Kozma Miklóst*, *Ulain-Reviczky Antalt* és *Eckbardt Tibort*. Bajcsy-Zsilinszky töltötte be az ideológus szerepét az erősen pragmatikus vezér mellett. Az 1926-os választásokon a Fajvédő Pártnak sikerült 5 mandátumot szereznie. A párt szélsőségesen antiszemita, nacionalista, irredenta propagandával akarta tömegbázisát kiszélesíteni és meghátrálásra kényszeríteni a hivatalos vezetést. A *Szózat* című lap hangvételét később átvették a nyilaskeresztesek, akiknek ezáltal nem kellett a kőbaltánál kezdeniük. A fajvédők sikere nem volt átütő erejű, a jobboldal többsége beérte a mérsékelt bethleni stílussal. Ezért úgy döntöttek, hogy puccsal ragadják el Bethlentől a hatalmat, s totális diktatúrát vezetnek be. A szándékot a kormányzat még idejében leleplezte.

Gömbös Gyula ekkor belátta, hogy pártjával nem tudja nagyratörő ambícióit biztosítani, ezért önfeloszlatással és az Egységes Pártba való visszalépésével egyengette tovább karrierjét.

A szegedi harcostársak – Gömbös és Bajcsy-Zsilinszky – útjai szétváltak. Bajcsy-Zsilinszky létrehozta a Nemzeti Radikális Pártot, ám az tiszavirág életű próbálkozásnak bizonyult. Erősödő antihitlerizmusa miatt a lojális ellenzék szerepét betöltő, de a nácizmust elutasító, Eckhardt Tibor vezette kisgazdapárt felé kezdett orientálódni. Ez a döntése tekinthető a múltjával való szakítás első lépésének.

Nagy vívódások közepette ugyan, de a nácizmus Magyarországot is fenyegető előretörése fokozatosan ráébresztette arra, hogy merre kell haladnia. Előítéletei súlyos kölöncként neheztedek rá, nem is tudott tőlük teljesen megszabadulni, megpróbálta azonban összeegyeztetni azokat új felismeréseivel.

Gömbös Gyula mint miniszterelnök (1932. október 1. – 1936. október 6.), már politikai ellenfélre talált egykori barátjában, aki nem értett egyet a kormányfő német orientációjával, és 1933. május 20-ai felszólalásában ezt a parlamentben ki is fejtette. A franciák szövetségét ajánlotta a németekkel való „sorsközösség” helyett. Gömbös nem bocsátotta meg neki az éles bírálatot, és az 1935-ös választások során, különböző manipulációkkal kiszorította a törvényhozók házából.

Bajcsy-Zsilinszky visszavonult a publicisztika területére. Kemény hangú cikkekben hívta fel a figyelmet a növekvő német veszélyre, különös tekintettel az 1938-as *Anschlussra*. Ausztria bekebelezése, a közös német–magyar határ létrejötte miatt ugrásszerűen fokozódott a nácizmus besugárzása és a nyilasok tevékenysége Magyarországon.

1936. november 30-án belépett a Kisgazda Pártba, amely Horthy „tapintatos” kritikusaként ellensúlyozni igyekezett a szélsőjobboldali tendenciákat. A párt titkos választójogot követelt, szorgalmazta a kartellek megrendszabályozását és a mérsékelt földreformot. Bajcsy-Zsilinszky örömmel fogadta az első bécsi döntést, melyben a trianoni revízió nyitányát látta, mert akkor még nem értette meg, hogy a németektől kapott „ajándékért” később igen nagy árat kell a magyarságnak fizetnie. Ezt még 1940-ben sem ismerte fel, és a második bécsi döntést is a kormánnyal együtt ünnepelte.

1939-ben ismét bekerült a parlamentbe. A Független Kisgazdapárt jelöltjeként a tarpai választók támogatását sikerült elnyernie. Ekkor már alaposan megváltozott az országgyűlés összetétele. A náci befolyás és az egész országra kiterjedő titkosság

(Darányi: 1938. XIX. te.) következtében a nyilasok különböző csoportosulásai 49 mandátumot szereztek.

Bajcsy-Zsilinszky elszánt ellenfele lett a hungaristáknak, akik a hitlerista szellemet honosították meg a parlamentben. A kiváló debatter bátran állta a sarat a széljobb egyre agresszívabb támadásaival szemben. Náciellenes magatartását a Gestapo számontartotta, és az ország megszállása után meg is torolta. 1940 januárjában Eckhardt Tibor lemondott FKGP-pártelnöki tisztségéről és helyét *Tildy Zoltánnak* adta át. A református lelkész-politikus mellett észrevehetően megnőtt Bajcsy-Zsilinszky befolyása-hatása.

A keménykötésű honatya, mind országgyűlési hozzászólásaiban, mind zsurnalisztikai tevékenységében nagy súlyt helyezett az ideológiai munkára, az emberek agyába akarta plántálni a magyarságtudatot. Azt vallotta, hazája képtelen megfelelni történelmi hivatásának, ha nincs olyan világos eszmei hajtóerő, mely alkalmassá teszi Nagy-Magyarország újrateremtésére és a Kárpát-medencében betöltendő vezető szerepére.

Ideológiai-politikai nézetei haláláig hordozták azokat az építőköveket, melyek előbb rasszizmusát (fajvédelem) alapozták meg, később (bármennyire paradoxnak hangozzék is) antihitlerizmusának voltak alappillérei. Ebből a szempontból számos rokon vonás lelhető fel közte és *Szekfü Gyula*, valamint *Szabó Dezső* között. Amíg a húszas években kereszténysége a forradalom és a liberalizmus visszaszorítására irányult, a negyvenes években fokozatosan jutott el a forradalmárokkal (kommunistákkal) és a liberálisokkal való szövetség igenléséig. Ebben a közeledésben azonban mindvégig tétova, öntörvényű és különutas maradt. Antiszemitizmusa azonban sokat veszített dinamizmusából, mert náciellenessége prioritást kapott eszmerendszerében. A zsidósággal szemben megszorítások (zsidótörvények) meggyengítették a pénzemberek pozícióit, míg a német expanzió egyre komolyabban fenyegette az ország függetlenségét. Ami korábban eltávolította Bethlen Istvántól (konzervatív liberalizmusa), később közelebb is hozta hozzá. Mindketten ráébredtek ugyanis arra, hogy a nyugati orientáció elképzelhetetlen a „szegedi gondolat” platformján.

Harmadikutas nacionalizmusa (navigálás a pánszláv és pángermán árnyak között) egy társadalmi egyensúlyhelyzetre épülő romantikus-utópisztikus, paraszti-kispolgári rend külpolitikai kifejezője volt. Ezzel is magyarázható, hogy Bajcsy pályája a harmincas évek első felében az alakuló népi mozgalmakhoz közelített. Historizáló kedvében Mátyás királyt és Zrínyi Miklóst, a költő-hadvezért tekintette ideáljának, s a szabályozott központosító rendet tartotta a magyarság fennmaradása feltételének. Vezérmotívuma tehát hazája nemzeti függetlenségét hordozó nacionalizmus, mely a húszas években még erőteljes antiszemita, antikommunista és revizionista elemekkel volt telítve. Ám a harmincas években már mindezek fenntartása mellett – a náciellenesség került a sor élére. O, a fajvédő antiszemita egyik vezéralakja írta le 1942-ben: „nemzetünknek éppen legmagyarabb [...] keresztény elemei, szellemének, erkölcsiségének legjellegzetesebb képviselői tudták és tudhatták magukat legkevésbé azonosítani azokkal [...] az állampolgári egyenjogúságot, a kereszténység tanításait félretevő törvényalkotásokkal, az első és második zsidótörvénnyel”.

Mindvégig kitartott Horthy Miklós mellett, bár rendszerének előbb jobboldali radikális, később demokratikus kritikusa volt. Ez az ellentmondás, mely egyformán táplálkozott a proletárdiktatúrától való félelemből és a hitlerizmussal való következetes szembenállásból, voltaképpen nem tudott mit kezdeni a Horthy-rendszerrel. Elfogultsága nem engedte felismerni, hogy a fasisztoid-ellenforradalmi rezsim nem reformálható meg. A középrétegek („középosztály”) szószólója nem mondott le a

parasztásra támaszkodó dzsentrik vezető szerepéről. Egy ilyen bázis képlékeny s kiszolgáltatott a különböző ellenerőknek. Ez teszi Bajcsy-Zsilinszky társadalom- és állameszméjét illuzórikussá. Mint az integer Magyarország rabja, elutasította a wilsoni elveket, mivel a szupremácia feladását látta bennük. A megtartás-megújítás Szköllája és Kharüdisze között vergődött, távlatai elködösültek.

A háború alatt már meghirdette a *Pax Hungaricát*, mely alatt a Kárpát-medence népeinek kibékülését és összefogását értette, de makacsul ragaszkodott a magyar vezetéshez. Ez megakadályozta a szomszéd népeket abban, hogy komoly elhatározással közeledjenek hozzánk. Nem szólva arról, hogy az utódállamok, az antifasiszta koalíció tagjaiként, bizvást reménykedtek a hitleristák és vazallusaik katonai vereségében, ami szebb jövővel kecsegtetett, mint egy magyar hegemonia alatt álló konglomerátum.

Ráadásul Bajcsy-Zsilinszky az alkotmányos királyság mellett kardoskodott, mert rendületlenül hitt a Szent István-i korona bűverejében.

Úgy vélte, a magyarság hivatása nem az, hogy megóvja a keresztény Nyugatot a keleti barbárságtól, hanem az, hogy megőrizzuk önálló létünket a keletről-nyugatról fenyegető veszélyekkel szemben: „Szigorúan értelmezett pusztá önvédelemre kellene berendezkednie” az országnak.

Túlzás lenne azt állítani, hogy eljutott a kommunisták iránti rokonszenvig, de tapasztalatai, valamint a helyzet kényszerítő hatása alatt megszabadult régebbi megszállott, előítéletekkel teli antikommunista magatartásától: „Igenis el tudom képzelni kommunistában is a hazáért való aggodás érzését” – mondta a katonai bíróság előtt, *Schönherz Zoltán* védelmében, 1942-ben. Akkortájt már elítélte a szovjetellenes háborút is, és a magyar csapatok keleti frontról való visszarendelését követelte.

Bajcsy-Zsilinszky Endre nemcsak „prédikátor” és publicista volt, hanem gyakorlati politikus is. Minél jobban kibontakozott a vészhelyzet, annál inkább igényelte a szavak felcserélését a tettekkel. Mindennek nem mondott ellent, hogy megmaradt naivnak és hiszékenynek. Nemcsak a kormányzóban bízott, de a legfelsőbb vezetésben is. Ez sokszor megbénította cselekvőképességét.

Már 1940 novemberében parlamenti beszédben tiltakozott a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás ellen, mert látta, hogy ez az elkötelezettség végzetes lehet hazája számára. Az angol orientációt szorgalmazta, remélve, hogy London kellő segítséget fog nyújtani a trianoni revízióhoz. Helytelenítette Jugoszlávia, majd a Szovjetunió megtámadását, mert féltette Magyarország jövőjét a hitlerizmus összeomlásától. Kijelentette: „A háborút a németek elveszítették, és Magyarországnak meg kell találnia a kibontakozás és megmenekülés módját.” Minden megnyilatkozása azt bizonyította, hogy sohasem mondott le Nagy-Magyarország visszaállításáról. Amikor a doni vereség után kiállt a honvédek hazarendelése, illetve a Kárpátoknál való felvonultatása mellett, akkor Dél-Erdély visszaszerzésére gondolt. A sztálingrádi német vereség és az olaszok 1943-as kapitulációja megerősítette honvédelmi elképzeléseiben. Súlyos összeütközése volt a nyilasokkal, midőn keményen tiltakozott az újvidéki vérengzések ellen, s a bűnösök felelősségre vonását követelte. *Bárdossy László* miniszterelnök megígérte az ügy kivizsgálását, de tudjuk, hogy semmi érdemleges nem történt. 1943 nyarán már az új kormányfőtől, *Kállay Miklóstól* várta el a háborúból való kilépést, ám a miniszterelnök a németek bosszújával, az ország megszállásával riogatta Bajcsyt. Egyik memorandumában ugyanezt kérte Horthytól is, de süket fülekre talált.

A vereség közeledte megerősítette benne az antihitlerista ellenállás szellemét. Egyre kevesebb idegenkedéssel tekintett azokra, akik küzdelmében partnerei lehettek. A szociáldemokraták antihitlerizmusát és honvédelmi akaratát ismerte el, amikor – felkérésre – hajlandó volt cikket írni a *Népszava* 1941. karácsonyi számában. Ebben

Kossuth Lajos szabadságharcos szellemének középpontba állítását javasolta. Az FKGP nevében ő helyezte el 1942. március 15-én Petőfi szobránál a megemlékezés (és figyelmeztetés) koszorúját. Ugyanakkor Kállay miniszterelnök kivárási taktikája rá is hatással volt, ezért még nem sürgette az aktív ellenállást, ám nem hagyott kétséget afelől, hogy adott esetben hazájáért arra is kész lenne: „Ha Quisling-kormány jön és még élek, fegyvert fogok ellene.”

1944. március 19-én a *Gestapo* az elsők között tartóztatta le. Pisztolylövésekkel állt ellen, de megsebesítették és elfogták. Hónapokig kellett elszenvednie a náci pribékek kínzásait. 1944. október 14-én szabadult. Meg volt győződve róla, hogy passzív kivárással hazája jövőjét teszi kockára. Ezért azonnal kapcsolatot teremtett a kommunisták vezetése alatt álló Magyar Fronttal, amely felkérte, hogy az 1944 novemberében alakult Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottság elnöki tisztségét lássa el. Ez az antihitlerista erőket tömörítő harci szervezet irányította volna a fegyveres ellenállást, amelynek katonai vezetője *Kiss János* altábornagy lett. Bajcsy-Zsilinszky úgy tervezte, hogy a magyar partizánok folyosót nyitnak a Vörös Hadsereg számára, s ezzel meggyorsítják Budapest felszabadítását.

Mielőtt az elképzelést megvalósíthatták volna, Bajcsy-Zsilinszkyék árulás folytán (*Mikulich Tibor* százados) a nyilas Számonkérő Szék foglyai lettek. 1944. december 11-én százötven társával együtt Sopronköhidára szállították. Az úton többen is felajánlották segítségüket megszöktetéséhez, de kijelentette: mint mártír nagyobb szolgálatot tesz hazájának.

A *Dominich Vilmos* hadbíró őrnagy vezette tárgyaláson gyors ítélet született. „Nyugodtan akarom tölteni a karácsonyt” – mondta a hadbíró. Bajcsy-Zsilinszkynek, a formális tárgyalás során nem voltak illúziói, igaza tudatában rendíthetetlenül viselkedett.

Kötél általi halálra ítélték. Minthogy nem találtak „hivatásos” hóhért, huszonöt pengőért nyilas önkéntesekre bízta az ítélet végrehajtását. Közvetlenül előtte végezték ki ifjúkommunista rabtársait, *Kreutz Róbertet*, *Pataky Istvánt* és *Pesti Barnabást*.

Bajcsy-Zsilinszky Endre úgy halt meg, hogy tudta: a szabad, független, demokratikus Magyarországért áldozza életét.

EZREDVÉG, 2004. február

Egy szociáldemokrata teoretikus

Mónus Illés (1888-1944)

Mónus Illés a magyar szociáldemokrata mozgalom egyik legjelentősebb teoretikusa volt. Nagy érzékenységet mutatott az ideológiai kérdések iránt, noha nem tartozott az alkotó elmék sorába. Ám szociáldemokrata meggyőződéssel és magas színvonalon védte a reformizmus centrasta tételeit.

1888. március 8-án született Oroszországban, az ukrajnai Balta városkában, ahonnan a család 1889-ben – minden valószínűség szerint – a zsidó pogromok elől menekült át az Osztrák-Magyar Monarchiába. Tanult szakmája szerint cipőfelsőrész-készítő, aki onnerejéből rendkívül tiszteletre méltó politikai tudásra és műveltségre tett

szert. Már ifjúmunkás korában aktívan dolgozott a cipészek szakszervezetében, és jó tollával, konstruktív gondolataival csakhamar a munkássajtó elismert alakja lett. A Magyarországi Szociáldemokrata Pártban (MSZDP) az 1920-as évek elejétől vezető funkciókat töltött be, miközben a *Népszava* és a *Szocializmus* hasábjain termékenyen fejtette ki véleményét. Írásunkban nem kívánjuk nyomon követni valamennyi funkcióját, csupán formátumának érzékeltetésére jegyezzük meg: 1933-tól 1936-ig az MSZDP főtitkára, 1936 és 1938 között pedig a *Népszava* főszerkesztője volt.

Jelentékeny irodalmat örökített át az utókor számára, melyből kirajzolódnak elméleti nézetei. Ezt annál is inkább becsülni kell, mert a pragmatikus hazai szociáldemokrácia kevés ideológust termelt ki. (*Peyer Károly* például több ízben is kijelentette: őt nem érdekli *Marx*, csak a gyakorlat). Ezek a vezetők elfogadták ugyan verbálisan a szocializmus távlatát, de inkább a napi gondokkal és napi politikával foglalkoztak; a fasisztoid Horthy-rendszer megreformálására törekedtek.

Mónus élete végéig marxistának vallotta magát. *Karl Kautsky* és *Otto Bauer* nyomdokain haladva (olykor a kettő között navigálva) hirdette a szocializmus igazságait. Valójában a centristák által megszürt marxizmus alapján állt. Szemináriumok, előadások, cikkek egész sora bizonyítja szellemi munkásságának gazdagságát, súlyát és irányultságát.

Jóllehet Mónus koncepciózus elme volt, mindazonáltal nem tartozott a társadalomtudomány továbbfejlesztői közé. A szocialista tanítások hazai alkalmazásában sem jeleskedett, megnyilatkozásaiban inkább az ortodoxiára jellemző doktrínerség jegyeit fedezhetjük fel. Mégis komoly szerepet játszott abban, hogy a szociáldemokrácia befolyása alatt álló munkásság és értelmiség körében meggyökeresedhettek a kollektívizmus eszméi.

A szocializmushoz vezető út mónusi víziója

Mónus Illés sohasem volt forradalmár, óvatosság jellemezte, tartózkodott a radikális politizálástól, mert féltette pártja legalitását a fasisztoid elit fenyegetéseitől. Természetesen ismerte *Marx* és *Engels* prognózisait a szocializmusról (kommunizmusról), de csak a célt tette magáévá, míg annak megvalósítása módozataiban az evolucionizmus büvkörén belül maradt. Kétségtelen, a Horthy-rendszerben (mely az 1920-as évek közepén megszilárdult) nem a közösségi társadalom közvetlen létrehozása állt a magyar munkásmozgalom előtt, hanem a demokráciának egy olyan antifasiszta válfaja, mely a szocializmusba való átmenet szakasza lehetett volna.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának (KMP) 1925-ös, első kongresszusa irreálisan mérte fel a helyzetet, amikor az új szituációban is fenntartotta a proletárdiktatúra stratégiáját. Ez a program figyelmen kívül hagyta az elkerülhetetlen közbülső stációkat, s az abból fakadó szövetségi politika rendkívüli fontosságát. Ám a kommunisták és Mónus akkor sem kerültek közelebb egymáshoz, amikor a III. Internacionálé hetedik kongresszusának (1935) ösztönzésére a KMP felülvizsgálta korábbi programját.

Az ellenforradalmi rendszer sajátosságaival mit seni törődve, Mónus kitartott a klasszikus kapitalizmusban kiharcolt, hagyományos polgári demokrácia értékei mellett. Olyan szövetségi politikát szorgalmazott, amely a fináncióktól szorongatott kis- és középburzsoázia, valamint a „kétkeziek” együttműködésére épül. Ez önmagában persze nem lett volna baj, ha kiáll a munkásosztály hegemóniája mellett is. Nála azonban a proletariátus mindig is csak eszköz volt a burzsoá demokrácia kivívásában, ez pedig

nem egyéb, mint a szocializmusnak elodázása egy megfoghatatlan, távoli jövőbe. Ő úgy vélte: „A mai Magyarországon kevés a nagyváros, következésképpen kevés a városi polgárság, amely a népfrontpolitika legfőbb alkotóeleme.” Azt ugyan elképzelhetőnek tartotta, hogy a forradalomban a proletariátus hegemoniája érvényesüljön, de csak addig, amíg a polgárság hatalmas képlékeny. Mihelyt azonban stabilizálódik, át kell adnia helyét a burzsoáziának, amely egyszerre védekezne a fasizmussal és a bolsevizmussal szemben. Számtalan írásából kiderül, hogy – legalábbis a módszerek tekintetében – nem lát különbséget a fasizmus és a bolsevizmus között, s a Horthy-rendszerrel várja a polgárság rendjének megvédését bármilyen jobb- vagy baloldali diktatúrától.

A demokratikus kormányzást békés eszközökkel akarta kivívni, az általa is idealizált parlamenti játékszabályok szerint: „Aki a parlamentarizmust magáévá teszi, annak azt végig kell csinálni”. Ugyanakkor elismerte, hogy az alkotmányosság keretei között maradó tömegdemonstrációkra is lehet támaszkodni. Álláspontjának ellentmondásossága, hogy a tömegmozgalmat *ultima rafiának* tekintette, s azt főleg a gazdasági harc területére akarta korlátozni.

Erősen foglalkoztatta a „hatalom” megragadásának problematikája. Ezt szükséges lépésnek tartotta, bár nem vált igazán világossá kiknek az uralmát érti rajta. Egy helyütt az angol Munkáspárt kormányzását úgy kezeli, mint a szociáldemokrácia hatalmát, holott tudjuk: a hatalom osztályjellegében nem történt változás. Összetévesztette tehát a párthegegoniát az osztályhegegoniával. Azonosította a kabinet irányítását a hatalom birtoklásával. Nem lehetnek kétségeink: a polgári demokrácia tradicionális változatával van dolgunk. (A Beveridge-terv eszményesítése is erre utal.)

Mónus a reformizmus merev sémáinak terhe alatt nem tudott egy korszerű, a magyar fasisztoid rezsim körülményeinek adekvát demokrácia-koncepciót kidolgozni, mely egyben túlmutatna a kapitalizmuson is. Nem tudott, mert azt vallotta, hogy a kor a polgári demokratikus forradalmak kora, s a szocialista átalakulás csak a messzi jövőben kerülhet napirendre. Akkor, amikor a tőkés termelési viszonyok már minden tartalékukat felélték.

Révai Józseffel kell egyetértettünk, aki – vitába szállva a dogmatikus szociáldemokrata nézetekkel – kifejtette: korunk valójában már a szocialista forradalmak kora. (Meggyőződésünk, hogy ennek nem mondanak ellent a globalizáció és a kapitalista restauráció jelen folyamatai, hiszen az alapvető tendenciák érvényesülését nem változtatják meg, csupán időbeliségüket módosítják.) Révai szemére vetette Mónusnak, hogy Marxtól, Engelstől, valamint Lenintől eltérően összemosza a polgári forradalmak különböző típusait. Marxék ugyanis rámutattak 1789 és 1848 különböző voltára, vagyis a differenciálás szükségére, Lenin pedig nagy figyelmet fordított az 1905-ös orosz polgári demokratikus forradalom specifikus vonásainak elemzésére. (A második világháború után kibontakozó népi demokratikus forradalmak klasszikusainkat igazolták, természetesen *mutatis mutandis*.) Mónus Illés nem ismerte fel, hogy a monopolkapitalizmus szakaszában a burzsoázia (a proletariátustól való félelmében) már korántsem tölt, tölthet be forradalmi szerepet, ezért a demokráciáért folytatott harcban a munkásosztálynak kell átvennie a hegemoniát. Tiszteljük a polgárság némely rétegeinek progresszivitását a fasizmus ellen vívott küzdelemben, de tőlük sem várható a kapitalizmus meghaladása. Mónus nem tette magáévá Marx és Engels 1850 márciusában írott üzenetét sem, amelyben a folyamatosság kérdését vetették fel: „Míg a demokrata kispolgárok a forradalmat lehetőleg gyorsan [...] be akarják fejezni, a mi érdekünk és feladatunk az, hogy a forradalmat permanenssé tegyük, addig, amíg valamennyi többé vagy kevésbé vagyonos osztály kiszorul az uralomból, s a proletariátus meghódítja az államhatalmat.” Bizonyos, hogy Mónus, ha ismerte volna

is, nem méltányolja érdeme szerint Lenin következő sorait: „... a demokratikus forradalomból mi rögtön megkezdjük az átmenetet [...] a szocialista forradalomba. [...] Nem állunk meg félúton.”

Az ugyan kétségtelen, hogy Mókus az úgynevezett népfrent-kormányt – a francia és spanyol tanulságok nyomán – a nyugati demokráciák lehetséges formájának, a fasizmus elleni védekezés fontos eszközének tekintette, de semmiképpen nem a szocialista forradalom felé vezető út egyik elképzelhető állomásának. Közbevetőleg Mókus – a magyar viszonylatok között – kizártnak tartotta a széles antifasizista összefogást, mert úgy vélte, a kommunistákkal nem szabad összefogni, a polgárság pedig gyenge e szövetségre. Konzekvensen tartózkodott a kommunistákkal való együttműködéstől, részben antibolsevista felfogása miatt, részben a horthysta hatóságoktól való félelmében. Remélte ugyan, hogy a háború után megváltozott társadalmi viszonyok között bekövetkezhet a demokratikus fordulat, ám továbbra is a polgárság égisze alatt. Ebben a kérdésben *Szakasits Árpád* előrelátóbb volt, mert a Horthy-rezsim összeomlásával számolt egy népi jellegű államhatalom és politikai berendezkedés megvalósításával, szövetségben a kommunistákkal.

Kautskyt követve Mókus Illés is vagylagosan kezelte a demokrácia-diktatúra problematikáját. Elutasított mindenfajta diktatúrát, ugyanakkor Marx-szal polemizálva megjegyzi: az államot nem megszüntetni, hanem demokratizálni kell. Ezzel nyitott kaput döntött, hiszen klasszikusaink sohasem vetették fel az állam megszüntetésének koncepcióját. Ez tipikusan anarchista követelés. A marxisták az erőszakgépezet elhalásáról beszélnek – a demokrácia kiteljesedése (kommunizmus) folyamatában.

Mókus egyik 1938-ban írt tanulmányában *Friedrich Stamterre* hivatkozva kijelentette: az állam mellé állunk, mert ahol nincs állam, ott anarchia van. Valójában: ahol állam van, ott diktatúra van. A diktatúra ugyanis marxi értelemben uralmat, hatalmat, tehát államot jelent, és nem feltétlenül a demokráciát tagadó abszolutizmust, terrort, embertelen brutalitást, a megfélemlítés módszerét. A teoretikus, fent idézett cikkében *Julius Deutscho*t is idézi: „a munkásosztály a demokratikus köztársaságban megtalálja a maga államformáját, amelynek fenntartása [...] nélkülözhetetlenül szükséges...” A marxista ideológusok soha nem általában, hanem nagyon is osztály-meghatározottan beszélnek az államról, a szocializmusba való átmenet összefüggésében pedig kifejezetten proletárdiktatúráról, a szocialista államról. Az a demokratikus formáció, amelyre Marx, Lenin és Révai hivatkozik, nem egy elvont, hanem a dolgozó osztályok szövetségére épülő „képződmény”, lényegét tekintve: a munkások-parasztok demokratikus diktatúrája. Nem tévedünk, ha úgy gondoljuk, hogy ennek szinonimája a *népi demokrácia*. Az az intézmény, amelyre Mókus utalt, s melynek létrehozását kívánatosnak tartotta – osztálytartalmát tekintve – egyértelműen a polgárság államrendszere, noha ez nála néha homályban marad.

Hogyan képzelte el Mókus Illés a szocializmusba vezető utat? Ellenezte, hogy a hatalom megragadásának módját eleve meghatározzák, mert – mondja igen helyesen – ezt majd a konkrét helyzet fogja megszabni. A marxista forradalmárok sem dolgoztak előregyártott panelekkel. Lenin a burzsoázia magatartásától, a belső erőviszonyoktól és a nemzetközi helyzettől tette függővé a hatalom meghódításának mikéntjeit. Nem igaz, hogy a bolsevikok feltétlenül az erőszakos formákat részesítették előnyben. (*Áprilisi tézisek*)

Mókus a szociáldemokrata ideológus egyik 1933-ban írt cikkében azt fejtegette, hogy a munkásosztálynak uralomra kell jutnia, de úgy, hogy ne statisztáljon a polgári kormányban. Nem világos, milyen jellegű polgári kormányról van szó. Reakcióról? Ez esetben helyes, ha a proletariátus távol tartja magát a hatalomtól, mert könnyen a millerandizmus bűnébe eshet. Haladóról? Ez esetben viszont nagyon is helyes, ha a

proletariátus jelen van a kormányban, ott erősíti befolyását, vezető szerepét, nehogy távolmaradásával teljesen a polgárságra bízsa a fejlemények alakítását. A probléma merőben elvont kezelésében is kiütköztek Mónus doktrinér vonásai.

A szociáldemokraták által szerkesztett *Társadalmi Lexikon* (melynek összeállításában teoretikusunk is részt vett) igen sajátosan magyarázza a leninizmust: olyan osztályuralmat akar (proletárdiktatúra), amely az aktív kisebbség nyers hatalma a többség rovására. (Mintha csak ma írták volna!) Ezzel szemben Lenin azt állította, hogy a munkáshatalom *újszerűen* demokratikus és diktatórikus: a többség hatalma a kisebbség felett. A magyar munkásosztálynak küldött nevezetes 1919-es üzenetében félreérthetetlenül fogalmazott: „... De nem egyedül az erőszak a proletárdiktatúra lényege és nem elsősorban az erőszak.” Ezt a levelet Mónusnak, az egykori „tizenkilencesnek” ismernie kellett!

A *Társadalmi Lexikon* továbbá azzal vádolja Lenint, hogy lebecsülte az elméletet. Felettből furcsa kritika ez egy pragmatikus párt részéről. Ez az észrevétel annál is inkább különös, hiszen a bolsevizmus vezetője, a *Mi a teendő?* című munkájában (de másutt is) éppen a tudatosság jelentőségét domborította ki az ösztönösség bírálata során. Megjegyzendő, hogy Mónus antibolsevista előítéletei nem az 1930-as évek szovjet koncepciók pereit alakultak ki, hanem jóval korábban. A „békés út” abszolutizálásának teoretikusa sohasem tudott megbékélni a forradalmi marxistákkal.

Mónus, noha sokszor használta a „forradalom” terminológiáját, bizonytalanságban hagy bennünket annak értelmezésében. Azonosítjuk magunkat azzal a nézettel, hogy „a jövő társadalma nem harc nélkül jön el”, tisztázatlan marad azonban előttünk a „harc” jelentése. Viszonylag békés útról, fokozatos változásról, reformokról beszél, széles teret szentel az „eszmék forradalmának”, de nyitva hagyja a kérdést: hogyan vezet mindez a szocializmushoz? A proletariátus felkészítésére apellál, ám a kivárási politikáját propagálja. Helyesen látja, hogy a forradalmat nem lehet „csinálni”, annak szigorú objektív és szubjektív feltételei vannak. Ő elsősorban (Marx alapján) a termelőerők és termelési viszonyok közötti meghasonlást hangsúlyozza, ugyanakkor (Marxtól eltérően) homályban marad a forradalmi helyzet és a szubjektív tényezők kölcsönhatásának fogas kérdése.

Puccsizmussal vádolja Lenint, amikor valójában senki sem harcolt olyan következetességgel a kalandor összeesküvés ellen, mint Lenin. Mónus azt állítja, hogy 1905-ben a bolsevikok erőltették a forradalmat, holott hiányoztak annak feltételei „a társadalom elmaradt politikai, gazdasági szerkezetében”. Mónus ismét absztrahál, amikor figyelmen kívül hagyja az 1861 után kialakult oroszországi kapitalizmus sajátosságait. Lenin, az opportunistákkal vitázva kifejtette, hogy Oroszország társadalmilag megérett a forradalomra, mert a feudális termelési viszonyok csökevényei összeütközésbe kerültek a tőke által megteremtett termelőerőkkel. Az orosz proletárok, parasztok, nemzetiségiak elégedetlensége és gyökeres változásra irányuló törekvése tünete volt a birodalom méhében munkáló ellentmondásoknak. (Ezért a permanencia!)

Mónus az egyik, 1932-ben keletkezett írásában azt taglalja, hogy amennyiben elfojtják a népakaratot (ezúttal Magyarországról van szó!), kitörhet a forradalom, de – szerinte – az ország érdeke az volna, ha a nép kerülne a radikális lépéseket. Az ideológus tehát mellőzhetőnek tartja a forradalmat és azt nem a társadalmat előrehajtó jelenségnek tekinti, mely elengedhetetlen mozzanata a minőségi változásnak. Úgy gondoljuk, a marxizmus hamis értelmezéséről van szó, amikor a revolúciót azonosítja a számára elfogadhatatlan fegyveres harccal, a káosszal, a barikádok emelésével és a rombolással. Márpedig klasszikusaink forradalom alatt mindig is egy elavult formáció fejlettebb alakzattal való felváltását értették – függetlenül annak békés vagy fegyveres kimenetelétől. Ugyanebben a cikkében Mónus úgy véli, forradalom helyett reformokkal

kell kiharcolni a demokratikus rendszert. Mit is mondhatnánk erre? Vajon tényleg komolyan hitte, hogy Horthyék engedtek volna bármilyen demokratikus reformtörekvésnek? Mónus, a konfrontációt kerülendő, a forradalmi változást a tudati szférába teszi át, ahol a szocializmus eszméje, akarása győzedelmeskedik a polgári-kispolgári illúziók felett.

Egy 1937-es írásában – Marxra hivatkozva – elméletileg veti fel a fordulat kérdését: „A fejlődés fokait nem lehet átugrani. A nagy összeomlás csak akkor következhet be, ha a tőke koncentrációja és akkumulációja teljesen végbement már. Európában a fokozatos fejlődés útján állt Marx.” Klasszikusunk ilyenén interpretálása veszedelmesen emlékeztet az ún. „automatikus összeomlás” teóriájára, márpedig azt Marx sohasem vallotta magáénak. Mónusnál hiányzik a néptömegek történelemformáló szerepének elismerése és igenlése. Inkább áthelyezi tehát a revolúciót a filozófia elvont területére, a közgazdasági elmélet síkjára, semhogy a proletariátus konkrét szerepéről kelljen szólnia, és a forradalommal – formájától függetlenül – óhatatlanul együttjáró nagy osztályösszeütközésekről. Mintha csak vak, spontán társadalmi törvényszerűségeknél kellene megoldaniuk a feszítő, végletes ellentmondásokat. Bírálja ugyan Bernsteint, ugyanakkor a bolsevisták „drasztikus” lépéseivel nem tud megbarátkozni. Nem látja, hogy Lenintől távol állt az öncélú erőszak, s gálánsán utat adott volna a burzsoáziának, ha önként lemond gazdasági és politikai hatalmáról. És azt sem látja, hogy a vörösteror kényszerű reakciója volt a fehérterrornak. Így aztán igaztalanul abszolutizálta a magyar Tanácsköztársaság önvédelmi jellegű, bár időnként kétségtelenül kemény lépéseit is.

Mónus Illés tagadhatatlanul akarta a szocializmust, de mivel félt az átalakulás megpróbáltatásaitól, azt a megfoghatatlan jövőbe „teszi át”, mondván, most a polgári demokratikus forradalom van napirenden, és a közösségi társadalmat indukáló tőkés antagonizmusok majd csak később érlelik meg annak feltételeit. Nem vette tudomásul, hogy a polgári és a szocialista demokráciát Kelet-Közép Európában (ma már nemcsak ott) a monopolkapitalizmus szoros közelségbe hozza egymással – feleslegessé téve azt a hosszú intervallumot, amelyet a szabadversenyen alapuló formáció „ajándékozott” a múlt század nyugati régióinak. Ennélfogva a tőkés rend összeomlásának teóriája nála inkább propagandisztikus, semmint stratégiai-gyakorlati jellegű.

1943-ban Mónus kidolgozta a demokratikus átmenet tervezetét, melyet pártjának vezetői (jóllehet a tervezet csak igen óvatosan érintette a polgári struktúra alapjait) mélyen elrejtettek a nyilvánosság elől. Inkább a „jóléti állam” látomásáról volt szó, megerősítve néhány nagytőke-ellenes mozzanattal: a magán- és a közösségi tulajdon közötti verseny kiküszöbölése, a monopóliumok felszámolása, a kulcsipar kollektivizálása, mezőgazdasági szövetkezetek létrehozása. A tervezet nem vetette fel a hatalom osztályjellegét, politikai feltételek nélkül pedig aligha voltak megvalósíthatóak a felvázolt tételék.

Mónus Illés szocializmusképe

Teoretikusunk természetszerűleg több írásában is foglalkozott a jövő társadalmának problematikájával. Figyelembe vette ugyan Marx és Engels tudományos következtetéseit, de inkább Kari Kautsky demokratikus szocializmusát tekintette az emberiség megváltásának. *Implicite* elhatárolódott Marxnak a góthai program bírálatában kifejtett szocializmus-kommunizmus képétől, még inkább a lenini

koncepciótól és gyakorlattól, de elutasította az utópisták különféle falanszter-álmait is.

Úgy látja a jövőt, hogy a felszabadult munkások nem kényszerülnek majd arra, hogy „munkájukat eladják” (sic!), mert amennyiben nincsen profit, kizsákmányolásról sem lehet beszélni. (Ne vitatkozzunk most az ok és okozati kapcsolatokról!)

Nem tekinthetjük eredeti gondolatának, hogy a tulajdonformák megváltoztatásával kiiktathatjuk a kizsákmányolástól elválaszthatatlan értéktöbbletet, és helyette a megtermelt „jövedelemtöbblettel” a társadalom rendelkezik. (Lásd Marx vitáját a lassalleanizmussal a „munkahozadék” kérdésében!) Okvetlenül figyelemre méltó azonban az a véleménye, miszerint az állami szektor helyett a közvetlen érdekeltségre épülő közösségi tulajdont (csoporttulajdont) kell előnyben részesíteni. A „létezett szocializmusokban” a csoporttulajdon, az öngazgatás csupán a mezőgazdaságban érvényesült (főleg Magyarországon), az ipari szektor területén pedig többé-kevésbé alighanem csak Jugoszláviában.

Mónusnál elhomályosultak a szocializmus és kommunizmus határai. A kapitalizmust meghaladó alakzatok tekintetében nem követte Marx *A góthai program kritikája* című nagy fontosságú művének logikáját, mellőzte a szocializmus-kommunizmus marxi periodizációját. Szocializmusképe steril, hallgat arról, hogy a kommunizmus „alsó foka” (szocializmus) a kapitalizmusból nő ki, s ennek következtében átmenetileg magán hordozza annak számos jegyét. Nem mutatja ki, miként vetkezi le fokozatosan az előző társadalom kígyóbőrét, hogyan halmozza fel az új rendre jellemző új elemeket. Így olyan benyomásunk keletkezhet, mintha a szocializmus teljes vértézettel (mint Pallasz Athéné) lépne színre. És még egy alapvető kérdés: meg lehet-e valósítani a közösségi társadalmat osztályharc és munkásállam nélkül!

A második világháború alatt, a fasizmus elleni küzdelem közelebb hozta Mónus Illést a népfrontpolitikához. A kommunistákhoz való viszonyában egyre több toleranciát tanúsított, noha maga élete utolsó pillanataiban is passzív maradt. Nem tudott már átállni az új helyzet követelte cselekvésre, de rokonszenvvel fogadta elvtársai antifasiszta akcióit.

Bénutságában nem hallgatott barátaira, s nem rejtőzött el a nyilasok elől. 1944. november 2-án a hungarista terror áldozata lett.

Gondolatait érdemes tanulmányozni, mert találunk bennük sok megszívlelendő momentumot is.

EZREDVÉG, 2006. március

Endri

Ságvári Endre (1913-1944)

Tavaly, halálának hatvanadik évfordulóján megjelent ugyan néhány cikk és megemlékezés a fiatal, antifasiszta mártírról, de igazán illő méltatás alig. *Ságvári Endre* valóban nem a mai rendszer ideálja, még akkor sem, ha tevékenységének látható terepuma a Magyarországi Szociáldemokrata Párt volt. A független, szabad, demokratikus Magyarországért küzdött akkor és olyan körülmények között, amikor ez

a fasisztoid Horthy-rezsimben halálbüntetéssel járt. A progresszív utókor kötelessége, hogy méltóan megőrizze rokonszenves, bátor alakját.

Budapesten született, 1913. november 4-én, polgári család első gyermekeként. Keresve sem találnánk proletárokat felmenői vagy rokonai között. Apja ügyvéd volt, az első világháborúban fogságba került, édesanyja tanítónő, a nemzet napszámosának szerény fizetéséből tartotta el két gyermekét. Az apa 1922-ben tért vissza a hadifogolytáborból (1941-ben halt meg).

Teljes nevén Ságvári Endre Tibor a Rökk Szilárd utcai elemi iskolába járt, ahol kitűnt szorgalmával és eleven eszével. Otthon polgári nevelést kapott: nyelveket tanult (jól beszélt németül, angolul és franciául), zongorázott, vívott. 1923-ban a Trefort utcai elitiskolába, az Általános Gyakorló Gimnáziumba került, amely 1957-ben felvette Ságvári Endre nevét. [2] *Mendelssohn, Csajkovszkij, Chopin, Beethoven* műveit játszotta, nagy kedvvel és tehetséggel. Matematikából korrepetálta gyengébb társait, és gyakran ő készítette el a lustábbak iskolai dolgozatait. Sokat olvasott, és már a középiskolában kapcsolatba került baloldali diákokkal, akik beavatták a marxizmus tanításába.

Jelesen érettségizett, 1931-ben. Becsvágyó gyerek volt: „író akarok lenni. Csakhogy itt nem elég az akarat, erre születni kell.” Az irodalom iránti érdeklődése mellett az orvosi pálya is vonzotta, ám a szülők szűkös anyagi helyzete miatt erről lemondott. Apja és a családi barátok javaslatára a jogi egyetemet választotta.

1931-ben lett a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem jogi fakultásának hallgatója. Ebben az időben a nagy gazdasági válság már igencsak éreztette hatását nálunk is.

Sorra zártak be az ipari üzemek, a kereskedelem és a hitelélet pangott, a mezőgazdaság mély krízisbe került. Mindennek hatására a munkabérek csökkentek, az állástalanok száma nőtt. Elégedetlenség hatalmasodott el az országban, s ezt a kormányzat a terror fokozásával igyekezett korlátok között tartani.

A válság okozta hangulat behatolt az egyetemek falai közé is, felbolygatta a diák-közösségeket. Itt és ekkor ismerkedett meg Ságvári Endre a társadalmi feszültségekből táplálkozó ellentétekkel. Egyeteme – politikailag – igen tagolt volt: számos irányzat, csoportosulás feszült egymásnak. Baloldali társaságok is működtek, amelyek összeütközésbe kerültek jobb, sőt szélsőjobboldali diákokkal, mindenekelőtt a hangadó fasiszta Turul Bajtársi Szövetség intranzigens keresztény-nemzeti-dzsenti tagságával. Ez utóbbiak agresszív kommunista- és zsidóellenességükkel tűntek ki, folytonos hecc-kampányokkal fenyegettek a baloldali és a zsidó hallgatókat.

Ebben a közegben és légkörben Ságvári nem maradhatott kívülálló. A válság által felkavart társadalom szennyese-piszka felszínre került, és valamiképpen mindenkit megérintett. A kiáltó szociális igazságtalanságok, az esélyegyenlőség bántó aránytalansága, a tőkés rend kárvallottjai iránti empátiája óhatatlanul balra sodorta.

A marxisták 1931 karácsonyára nemzetközi konferenciát hívtak össze, ahol meghatározták céljaikat: a haladás oldalára kell vonni a szegényebb diákokat, olyan tandíjreform szükséges, amely nem alkalmaz diszkriminációt a perifériára szorított, tanulni vágyó fiatalokkal szemben, s amely kollégiumok építésével, ösztöndíjakkal könnyít helyzetükön, a végzetek számára pedig munkaalkalmat biztosít.

1935-ben Ságvári a Magyar Izraeliták Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének keretében létrehozott Haladó Diákok Pártja (HDP) egyik vezetője lett. Kiváló szigorlatai, a közösségért végzett munkája alapján hamarosan a HDP titkárává választották. A szervezet lapjának, a *Diák Szó*-nak a szerkesztésébe is bevonták. Két szám kiadása után, 1936-ban, az újság megjelenését az egyetemi vezetőség

megszüntette. A kommunista érzelmű hallgatók remekül együttműködtek az ambiciózus Ságvárival.

A kispénzű diákok, ha tehettek, a tanulás mellett dolgoztak, s ezért nem jelentek meg minden előadáson. Ezt az „áldatlan” állapotot akarta felszámolni *Hóman Bálint* kultuszminiszter, amikor kötelezővé tette az egyetemi előadások látogatását. Ságvári Endre, e szegény diákokat sújtó rendelkezés ellen cikkezett a *Diák Szó*-ban.

A fiatalembert 1936. december 23-án avatták doktorrá. Disszertációjában a sajtótörvény és a katonai büntetőjog kérdéseivel foglalkozott.

A sötéthajú, középtermetű, szemüveges (tipikus értelmiségi külsejű), művelt, jómodorú fiú hamar elnyerte eszmeiségükben rokon diáktársai szimpátiáját. Kivételes kapcsolatteremtő képességeit később sikeresen gyümölcsoztette mozgalmi munkája során.

1936-ban befejezte egyetemi tanulmányait és családi összeköttetései révén a Városháza alkalmazottja lett. Ugyanebben az évben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt budapesti VII. kerületi szervezetének tagjaként bekapcsolódott az ifjúsági mozgalomba. 1937. július 25-én elvette egyik harcostársát, *Bars Magdát*. Az asszony jóban-rosszban végig kitartott férje mellett, elszenvedve a horthysta hatóságok brutális bánásmódját is.

A baloldali népfrontpolitika alkalmazásának időszaka ez. 1935-ben ugyanis a III. Internacionálé új stratégiai irányvonalat dolgozott ki, melynek lényege a fasizmus (1933-tól a hitlerizmus már komoly veszedelmet jelentett) elleni széles társadalmi összefogás megteremtése volt. Ságvári akkor vetette bele magát a harcba, amikor a magyar kommunisták már túljutottak a váltással járó vajúdáson, s az MSZDP baloldali tagjai is (legfőképpen a fiatalok) keresték a szélsőjobboldallal szembeni együttműködés legcélravezetőbb módozatait. Ságvárinak nem voltak élményei és tapasztalatai a szektás-dogmatikus időszak gyakorlatából, ennél fogva neki nem kellett „átállnia” az újabb stratégiai vonalra.

Idejének jelentős részét a mozgalomnak szentelte, ezért családja polgári szemléletével csakhamar összeütközésbe került. Ezt a konfliktust csak úgy oldhatta meg, hogy elköltözött szülei József körúti, kényelmes, négyszobás lakásából.

Az MSZDP ösztönzésére 1929-ben létrehozták az Országos Ifjúsági Bizottságot (OIB), mely – kisebb-nagyobb – megszakításokkal 1942-ig működött. A szociáldemokraták 1929-es XXVI. kongresszusán *Mónus Illés* javasolta életre hívását, részben azért, hogy a pártvezetőség ellenőrzése alatt tarthassa a „vehemens” fiatalokat. Peyerék antibolsevista szellemben szerették volna nevelni a szocdem ifiket, de a párt és az OIB baloldali szárnya nem zárkózott el a kommunistákkal való együttműködés elől. A vezetés úgy akarta elfojtani a „lázadást”, hogy hatalmi eszközökkel, 1935 októberében felfüggesztette az OIB munkáját. Ám 1936-ban (amikor a KMP átmenetileg szüneteltette szervezeti tevékenységét) a kommunisták – felnőttek és fiatalok – az MSZDP-ben folytatták tovább harcukat. A kommunista *Bakonyi Sebestyén Endre* vezetésével az OIB újjáalakult. Bakonyi távozása után *Kulich Gyula* lett az ifik szervezetének irányítója. Mellette dolgozott, titkári minőségben Ságvári Endre, aki 1941-ben került az OIB élére. Még Kulich vezetése alatt vált kommunistává. A rendezvények felelőse lett, s mint előadó is népszerű volt. Egyik leglelkesebb propagálója a népfrontpolitikának s az úgynevezett kétütemű koncepciónak. Általánosan elfogadott lett Leninnek az a tanítása, miszerint a párt célját, a proletárdiktatúrát megelőzi egy demokratikus szakasz, amely folyamatosan átmegy a munkáshatalomba. A demokratikus és szocialista forradalomnak ez az összekapcsolása (permanens forradalom) a nemzetközi és a hazai kommunista mozgalom korábbi elgondolásainak radikális módosítása volt.

Ságvári Endre nem korlátozta tevékenységét a tanácsadásra, és az ideológiai-politikai felvilágosításra, hanem maga is részt vett az ifimozgalom különböző akcióiban. 1937-ben jelen volt a textilipari dolgozók és építőmunkások bérharcaiban. Igazi területe azonban a propagandamunka maradt. Ebbéli teljesítményét a felső vezetés is méltányolta, annyira, hogy tagja lett az MSZDP Országos Oktatási Bizottságának is, olyanok társaságában, mint *Nagy Tamás*, *Braun Soma*, *Kasztéi András*, *Révész Ferenc*. Ezek a nevek Ságvári fajsúlyát minősítették.

Ebben az időszakban, a hitlerizmus növekvő nyomására Magyarországon is egyre inkább aktivizálódtak a nemzeti szocializmus különböző csoportjai. Mind gyakoribbá váltak a nyilasok támadásai a baloldali szervezetek, a kiránduló ifik ellen. 1937 nyarán, a hűvösvölgyi nagyréten majálisukat ülő szociáldemokrata-kommunista fiatalokra törtek és hasbalótták *Bonyhádi-Litzmann Jenőt*, az egyik vasas ifit. A merénylet nagy felháborodást keltett munkás berkekben, és arra az elhatározásra juttatta Ságváriékát, hogy visszavágnak. Így született meg a Tompa utcai nyilasház elleni akció gondolata.

1937. szeptember 16-án este – amikor mintegy 80-100 nyilas az Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Párt szokásos heti összejövetelén Lajos Ferenc író előadását hallgatta – megjelent a ház előtt 200 munkásifit „Le Hitlerrel!”, „Üsd a nyilasokat!” jelszavakat skandálva és közáport zúdítva a szélsőjobboldaliakra. Tömegverekedés tört ki, melynek a rendőrség vetett véget. Mindkét oldal súlyos sebeket szenvedett el. A karhatalom természetesen a nyilasok oldalára állt.

A Tompa utcai akció felkavarta a magyar közvéleményt. A jobboldali sajtó magasztalta a nemzeti-szocialisták „bátor helytállását” és a rendbontók szigorú megbüntetését követelte. A KMP az ifik hősiességéről beszélt, de bírálta az egyedi fellépéseket, és szélesebb körű cselekvésre buzdított. A *Népszava* is kiállt Ságváriék mellett, kijelentvén: nem a szocialista ifik, hanem a nyilasok provokáltak.

A verekedés másnapján a rendőrség 123 baloldali fiatalot állított elő, tizenkettőt előzetes letartóztatásba helyezett. Ez utóbbiak között volt Ságvári is, aki tagadta, hogy jelen lett volna a verekedés színhelyén.

A bíróság 8 hónapra ítélte, amelyből 3 hónapot betudtak a vizsgálati fogházzal, ám ügyvédje fellebbezésének helytadva, a gyanúsítottat ideiglenesen szabadlábra helyezték. Ügyében a Budapesti Királyi ítélőtábla 1938. október 20-án, majd a Magyar Királyi Kúria 1939. június 20-án jogerőre emelte az alsó fokon hozott 8 hónapos büntetést.

Ságvári 1940. június 26-án bevonult a Gyűjtőfogházba, amelynek bútorműhelyében kapott munkát. Itt az elítéltek olcsó bérért dolgoztak a tőkés megrendelőknek.

A „nyughatatlan” 7346. számú fogoly a rabok között is agitált. Szüleinek írt leveleiben beszámolt a börtönviszonyokról, és könyveket kért. Szókratészt, Platónt, Voltaire-t olvasott. Óva intette édesanyját, hogy kiszabadítása érdekében bárkitől is protekciót kérjen. 1940. december 10-én szabadult, majd rövid hódmezővásárhelyi katonáskodás után a *Népszava* alkalmazta terjesztési osztályán. Az OIB titkára lett, mely idejének jelentős részét lekötötte. Életének nagy fordulata volt, hogy 1940 végén a Kommunisták Magyarországi Pártja soraiba fogadta.

Amikor bezárultak mögötte a börtön kapui, új helyzettel kellett szembenéznie. Magyarország készült a háborúra. A trianoni revízió vitte az országot Hitler oldalára. Az 1938-as fegyverkezési program, melyet *Darányi Kálmán* miniszterelnök Győrben hirdetett meg, fellendítette a haditermelést. Az átmeneti konjunktúra jelentősen csökkentette a munkanélküliséget, s ez a munkásmozgalmat illetően nem volt egyértelműen pozitív. Vidékről ugyanis feláramlottak a kevésbé öntudatos, a munkásszolidaritást alig ismerő emberek, akik a szervezettség igen alacsony fokán

álltak. Felhígult a munkásosztály, s körükből százezrével szedte tagjait az egyre élénkebb nyilaskeresztes mozgalom. Az antiszemita, nacionalista és szociális demagógia nagy hatással volt a politikailag iskolázatlan, elmaradt tömegekre.

Az 1938-as *Anschluss*, Ausztria náci bekebelezése, nemcsak földrajzilag hozta közelebb Németországot hazánkhoz, de a nácizmus eszmei befolyása is igen megerősödött. A müncheni egyezmény felbátorította Hitlert, és a *Drang nach Osten* jegyében igyekezett csápjait kiterjeszteni Kelet-Európára, így Magyarországra is. A Führer és részben Szálasi nyomására sorra születtek a zsidótörvények, melyek demoralizálták a lakosság egy részét, s nem hagyták érintetlenül a munkásosztály hangulatát sem. Az első bécsi döntés (1938. november) nyomán fellobbanó nacionalizmus átmenetileg elhomályosította a dolgozók osztálytudatát, jóllehet a KMP figyelmeztetett rá, hogy a Hitler kezéből elfogadott részleges területi revízióért egyszer még nagy árat kell fizetnünk. Ennek a Kasszandra-jóslatnak akkor még kevesen adtak hitelt. Az 1939-es országgyűlési választásokon drámai módon előretörték a nyilasok. Több mint egymillió szavazattal, 49 mandátumot szereztek. Megnőtt agresszivitásuk, önbizalmuk.

Ebben a súlyos helyzetben kellett az OIB munkáját irányítani. Peyer Károlyékat leszerelte a kormányzat növekvő erőszaka, de az MSZDP baloldali erői (a harcos szociáldemokraták és a kommunisták) fokozták aktivitásukat, s ez kedvezett tekintélyüknek és népszerűségüknek.

A Szovjetunió megtámadása (1941. június) után az illegális KMP politikájában előtérbe került a béke és a függetlenség kérdése. Az antifasiszta összefogásnak – a fokozódó terror ellenére – javultak az esélyei. A fáradhatatlan Ságvári tevékenyen vett részt a jelentősebb háborúellenes megmozdulásokon. Ő szervezte meg 1941. október 6-án a Batthyány-émlékmécsesenél rendezett OIB-tiltakozást. A talapzatra helyezett koszorút a rendőrség nagy sietve eltávolította. A szervezők között volt akkor is, amikor a KMP elhatározta, hogy november elsején, a halottak napján a Kerepesi temetőben megkoszorúzzák *Kossuth Lajos* és *Táncsics Mihály* sírját. Ez a demonstráció már jelezte, hogy tömegek igenük a békét és a demokráciát. A népfront szellemében 5000 ember tüntetett a Hitler-Horthy-féle háborús politika ellen, s ugyanakkor figyelmeztetett e politika – Magyarország sorsára nézve – súlyos következményeire. A német győzelemben vakon hívó horthysták és nyilasok a kalandorságot elvetőket tekintették hazaárulóknak, akik fellépéseikkel háttámadják a magyar nép honvédelmi harcát. Ságvári elszánt ügybuzgalmával a rendőrség látószögébe került. Egy 1941. május 16-ai keltezésű csendőri jelentésből megtudhatjuk, hogy a peyeri vezetés szellemétől eltérően új megvilágításba helyezte a proletariátus harcát: „... május 16-án a Conti u. 4. szám alatt [az MSZDP, majd SZDP országos székháza, H. S.] Ságvári szemináriumi előadásában az osztályharcot ismertette. Hangoztatta, hogy harcolni kell az elnyomás ellen és új társadalmi rendszert kell kialakítani. A cél érdekében meg kell találni a tömegekkel való kapcsolatot. Erre legjobb mód, ha a párt a szakszervezeteken keresztül harcol a magasabb munkabérért és a jobb megélhetésért.” Endrénél tehát a népfrontpolitika megvalósításáért folytatott küzdelem nem mondott ellent a munkásság napi gazdasági érdekérvényesítésének.

Ságvárinak szerepe volt a Történelmi Emlékbizottság létrehozásában, mely 1848-ra hivatkozva szervezett kerete kívánt lenni a további antifasiszta-háborúellenes rendezvényeknek, s egyik kezdeményezője volt az 1942. március 15-én a Duna-parti Petőfi szobornál lezajlott nagy demonstrációnak. „Hozzák haza honvédé – inket!”, „Egyetlen magyar katonást sem Hitlernek!” – skandálta sokezer torok.

A horthysta hatóságokat felbőszítette a tüntetők vakmerősége, s ezért kíméletlen retorzióra határozta el magukat. A nagy letartóztatási hullám megtizedelte a baloldalt,

és átmenetileg megbénította a további munkát. A brutális vattatások, kíntások, a pusztulásra szánt büntetőszázadok kiküldése a keleti frontra átmeneti megtorpanást idézett elő, de a lebukottak helyére újak álltak, biztosítva a mozgalom fokozatos talpraállását.

Ságvári Endre is illegalitásba vonult. Feketelistán volt, ismerte a politikai rendőrség, tudta, milyen szerepet játszott a lezajlott tüntetések megszervezésében, és tívé tették érte az országot. Am Endre számára az illegalitás nem volt egyértelmű a passzivitással. 1942. második felében újra fellendült az ifjúsági mozgalom. A KMP Központi Bizottsága megbízásából egy háromtagú, rejtett ifjúsági csoport alakult, Ságvári vezetésével. Össze akarták gyűjteni a harcra kész fiatalokat, hogy létrehozzák az ifik föld alatti centrumát. Ennek nyomán széleskörű szervezkedés indult meg a nagyüzemekben, az egyetemeken és a szakszervezetekben. Mindez természetesen nem maradt titokban a politikai rendőrség előtt. Hajtóvadászat indult Ságvári ellen, ő azonban rendre kicsúszott a kezek közül. Ismerősei és barátai bújtatták, fedezték.

Egy 1942-es rendőri jelentésből tudjuk, hogy „... a 6842/1942 pol. rés. sz. ügyirathoz csatolt »Tisztelt Cím! Sorsdöntő időket élünk...« kezdetű és a Kommunisták Magyarországi Pártja aláírad sajtótermék szerkesztője és terjesztői után nyomozást folytattunk, a tettet azonban ez ideig elfogni nem sikerült. Tekintettel arra, hogy a puhatolódás során alapos gyanú merült fel, hogy az említett kommunista irányzatú sajtótermékeket az elfogott és letartóztatásban levő Schönhertz Zoltán-féle szervezkedésben szerepet játszó Ságvári Endre, szökésben levő kommunista állítja elő, ezért ez ügyben kézrekerítésére a szükséges intézkedéseket megtettük.” Ennek érdekében minden cselt igénybe vettek. Letartóztatták feleségét, Magdát, de aztán kiengedték abban a reményben, hogy akaratlanul is férje nyomára vezeti a hatóságokat.

1943 májusában a Komintern kimondta önfeloszlatását. Erre azért került sor, mert a megváltozott viszonyok között (háború, megszállás) a kommunista mozgalom olykor merev központi irányítása már nem volt összhangban gyakorlati sokszínűségével és merőben különböző harci feltételeivel. A háború és a fasizmus elleni küzdelem széles nemzeti együttműködést igényelt, s a Moszkvából történő irányítás már nem tudott differenciált direktívákat kidolgozni, sőt azt a látszatot keltette, mintha a kommunista mozgalom a nemzeti jelleg rovására abszolutizálná internacionalizmusát.

Ez az esemény ihlette a magyar kommunista vezetőket, hogy – óvatossági megfontolásokból – kimondják a KMP feloszlatását. A párt ugyanis mély konspirációs válságba került, s ennek leküzdésére megtévesztő manőverezésbe fogott. Elterjesztette tevékenységének beszüntetését, miközben kettős illegalitásba vonult. Rövid szüneteltetés után a szervezet „feltámadt” Békepárt néven. Nem igaz, hogy ez likvidátorság lett volna, hiszen a párt vezető orgánumai és alapegységei korábbi formájukban és összetételükben fennmaradtak.

Mindazonáltal e lépéssel Ságvári nem értett egyet, mert sejtette, hogy a hatósági terror ezután sem fog megszűnni, de a névváltozás zavart okoz majd a tagság körében. Am jellemzően fegyelmezettségére, elfogadta a központi határozatot. *Döme Piroska* visszaemlékezéseiben ezt írta: „Ságvári Endre beszámoltatott a végzett munkáról és közölte velem, hogy a KMP feloszlott és helyette a Békepárt működik. Megmagyarázta, hogy a párt feloszlatására azért volt szükség, mert [...] elszigeteltsége következtében nem képes széles nemzeti, antifasiszta front kialakítására és irányítására. [...] Elmondta, hogy a Békepárt főként háború- és fasisztaellenes jelleggel bír.”

Ságvári ezután is a régi lelkülettel, meggyőződéssel és lendülettel képviselte a népfrontpolitikát. Jelen volt 1943 augusztusában Balatonszárszón, ahol a *Soli Deo Gloria* rendezésében, a különböző színezetű antifasiszta és háborúellenes személyiségek eszmecserére gyűltek össze. A tanácskozás megszervezésében Ságvári is

igen jelentős munkát végzett. Széles ismeretségi köre, jó kapcsolatai a különböző egyetemekkel és ifjúsági szervezetekkel nagyban segítették a találkozói létrehozásában. Megfordult mindenütt, ahol politikai és szellemi rokonokkal, harcostársakkal azonos hullámhosszon volt, legalábbis a nagy célok tekintetében. Ekkoriban kapott megbízást a Központi Bizottságtól egy illegális pártnyomda felállítására. Zuglóban, *Schlanger István* lakásán helyezte el a nyomdagépeket. Megbízást kapott arra is, hogy hozza létre a párt lapját, amelynek szerkesztője lett. A *Béke és Szabadság* első számának vezércikkében (összesen két alkalommal jelent meg) ezt írta: „Tettekre akarunk serkenteni, hirdetjük a nemzetnek: a katasztrófa elhárításának egyedül alkalmas utat: Békét a Szovjetunióval. [...] Harcot a hitlerizmus magyar bérencei ellen. Harc a békéért és a kenyérért, a földért és a szabadságért.” írásaiban szabotázsra szólított fel: „Vasas! Minél több fúrót törj el, villanygépet futtass üresen...”

Magyarország német megszállása után (1944. március 19.) – noha a kockázat egyre nagyobb lett – sem lankadt harci kedve, pedig a kopók láthatatlanul már egyre szorosabban a nyomában jártak. *Ars poeticának* is beillő utolsó cikkében írta: „Nincs demokratikus Magyarország az ifjúság demokratikus nevelése nélkül. Nincs demokratikus nevelés az ifjúság politikai szabadsága nélkül. Nincs szabad nemzet szabad ifjúság nélkül.”

Még aktív szerepet játszott az ellenállás vezérkara, a Magyar Front megszervezésében, amikor élete utolsó, leghősibb szakaszába lépett.

1944. július 27-én Ságvári Endrének illegális találkája volt a Budakeszi úti Nagy Béla-féle cukrászdában.

A történeletről így számolt be a IV. 14/29. sz. csendőri jelentés:

„Július 27-én Palotás Ferenc törzsőrmester, Kristóf László őrmester, Cselényi Antal nyomozó, Pétervári János rendőrőrmester által vezetett személygépkocsin Budapesten egy illegális kommunista találkát nyomkövetéssel megfigyelt. A megfigyelt két kommunista egyén az egyik budai cukrászdába tért be, ahol a fentnevezett nyomozó közegek őrizetbe akarták őket venni. Az őrizetbevétel kijelentése során az egyik kommunista Cselényi detektívet mellbe, Pétervári János gépkocsivezetőt hasba, Kristóf László őrmestert pedig jobb combon lőtte. Közben Cselényi detektív és Palotás törzsőrmester is rálőtt a támadó kommunistára, aki összeesett.”

Ságvári (mert ő volt a támadó kommunista) kórházba szállítás közben meghalt. Szíve felett találta el a lövedék. Mindössze 31 éves volt.

1944. július 28-án a német követ titkos táviratot küldött Berlinbe főnökének: „Ságvári Endrét több évi körözés után ártalmatlanná tették.”

Az illegális *Szabad Nép* 1944 szeptemberében rövid nekrológban emlékezett meg haláláról:

„1942 óta, a magyar *Gestapo* elől bujdosva harcolt páratlan lelkesedéssel, bámulatos munkabírással a proletariátusért, Magyarország felszabadulásáért. A magyar munkásmozgalom nagyra hivatott vezetőjét, az ifjúság szeretett vezérét, a magyar szabadságharc egyik legjobb harcosát vesztette el benne. Minket pedig, munkatársait, a legodaadóbb baráttól, a leghűségesebb elvtárstól fosztott meg a gyilkosok golyója.”

EZREDVÉG, 2005. december

[1] A rokonszenv kölcsönös volt, hiszen a király Valóságos Belső Titkos Tanácsossá nevezte ki, s ezzel Vázsonyi lett az első zsidó születésű alattvaló az egész Monarchiában, aki ezt a magas méltóságot elnyerte. [\[vissza\]](#)

[2] Ma már nem az ő nevét, hanem Trefort Ágoston egykori miniszterét viseli. Mint ahogy az 1945-ben róla elnevezett budapesti tér is visszakapta eredeti nevét: Vértanúk tere, amelyre 1936-ban „keresztelték”, amikor az ellenforradalmi korszak ott emlékművet emelt az „1918-19. évi Nemzeti Vértanúknak”. Mindazonáltal még ma is négy – külső kerületi – utca őrzi Ságvári emlékét a fővárosban. (A szerk.) [\[vissza\]](#)

Készült 300 példányban

**Ez az
052
példány.**

**ISBN 963 229 962 0
ISSN 0866-4420**

Felelős kiadó a szerző

Felelős szerkesztő Tabák András

**2005 Vasas-Köz kft nyomda
Felelős vezető Badó Géza**

Terjeszti a Könyvtárellátó Közhasznú Társaság
